

શ્રીભુવનભાનુસૂરિ-જન્મશતાબ્દીએ
નવલું નજરાણું
(૧૯૬૭-૨૦૬૭ - ચૈત્ર વદ ૬)

છંદોલ્લંકારનિરૂપણમ્

(છંદ અને અલંકારોની Short & Sweet
સમજૂતી, A Shortcut for Poets)

વૈરાગ્યદેશનાદક્ષ
આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજયદેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી-શિશુ
પંચ્યાસપ્રવરશ્રીકલ્યાણબોધિવિજયજીગણિવર્ય

● પ્રકાશક ●
શ્રી જિનશાસન આરાધના ટ્રસ્ટ

૧

ઉપન્યાસ

- પંચ્યાસ શ્રીકલ્યાણબોધિવિજયજીગણિવર્ય

‘ચદિ આહ્લાદને’ આ ધાતુથી છંદ શબ્દનો ઉદ્ભવ થયો છે. જીવમાત્રને આહ્લાદ-સુખ ગમે છે. તેથી જ ગીત-સંગીતમાં પણ સહજ રસ-આનંદ આવે છે - એ સર્વા-નુભવસિદ્ધ છે. જીવના આ સ્વભાવને ધ્યાનમાં લઈને લાખો શાસ્ત્રો પણ છંદમય રચાયા છે.

આ પ્રબંધ કવિ બનવા માટે જ છે એવું નથી. વાંચન માટે પણ છંદોનો અભ્યાસ અનિવાર્ય છે. વર્ષોના પર્યાયવાળા વિદ્વાન કહેવાતા મહાત્માઓ વગેરે પણ પાઠ લેતા-આપતાં ટીકા વગેરેમાં એકાદ શ્લોક આવે તેને ગદ્યની જેમ રગડાવી દે અથવા તો પદ્યની જેમ બોલવાનો નિષ્ફળ અને હાસ્યાપદ પ્રયાસ કરે એ કેટલું દુઃખદ છે ! પાક્ષિક પ્રતિક્રમણમાં સ્નાતસ્યા સ્તુતિ કોઈ એવી રીતે બોલે ત્યારે આપણો પ્રતિભાવ કેવો હોય છે ? એ યાદ કરશું તો આ વાત સમજાઈ જશે. પ્રારંભે જ જણાવ્યું તેમ છંદનો

૪

અનુક્રમ

ઉપન્યાસ	૪
છંદજ્ઞાનભૂમિકા	૧૧
છંદજ્ઞાન-શોર્ટકટ	૧૩
અલંકાર-શોર્ટકટ	૧૪
મંગલ-વિષયનિર્દેશ	૧૭
૪૨ છંદ, ૧૧૮ અલંકારોની સ્ત્રેર્થુલા, સમજૂતી, ઉદાહરણ	૧૯
ઉપમા વ્યંજક શબ્દ-ધાતુઓનો ખજાનો	૨૦
દોષનિરૂપણ	૧૦૦
કાવ્યરચના માટે Master keys	૧૦૪
જ્ઞાતામૃતં શ્રીજ્ઞાનમ્	૧૧૧

૩

સ્વભાવ છે કે એ આહ્લાદદાયક હોય છે. છંદના પ્રકાર, વિરામ વગેરેના જ્ઞાનપૂર્વક બોલવામાં આવે એટલે એ પરમ આહ્લાદ તો આપે જ છે, સાથે સાથે એના શબ્દો ને ભાવોનો પ્રભાવ પણ અનેક ગણો વધી જાય છે. જેમ તેમ બોલી જવું એ તો તેનો એક અપેક્ષાએ અનાદર અને આશાતના પણ છે.

કાવ્યમીમાંસા નામના ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે કાવ્યરચના કરવી એ તો સહેલી વસ્તુ છે. પણ કાવ્યનું ઉચિત ઉચ્ચારણ કરતા તો તે જ જાણે છે કે જેના પર મા સરસ્વતીની કૃપા હોય. અને એવું ઉચ્ચારણ જો આવડી જાય તો સંસ્કૃતનો કક્કો પણ નહીં જાણનારા લોકો મંત્રમુગ્ધ થઈને તેનું કાવ્ય સાંભળ્યા કરશે.

જૈનેતરો તો માને છે કે અનુચિત ઉચ્ચારણથી મા સરસ્વતી નારાજ થાય છે. પ્રાચીન સમયના ગૌડ દેશના વિદ્વાનો એવો ઉચ્ચાર કરતા હતાં. તેમનાથી ત્રાસી જઈને મા સરસ્વતીએ બ્રહ્માને ફરિયાદ કરી - ગૌડો વા ત્યજતુ

૫

गाथा-मन्वा वाऽस्तु सरस्वती - कां तो हवे गौऽ पंडितो
काव्यपाठ छोडी हे अने कां तो मारा ढदले ढीजु सरस्वती
नीढी हौ.

आ ढपरांत जेओ शास्त्रसंशोधनना क्षेत्रमां कार्य करी
रह्वा छे - करवानी ढावना धरावे छे. तेमने पण आ
प्रबंधनुं ज्ञान अनिवार्य छे. दश हस्तप्रतिओथी जे काम
न थर्ष शक्रे, अे काम आ लघुपुस्तिकाना ज्ञानथी थर्ष
शक्रे छे. तेवो स्वयं अनुभव थशे. विशिष्ट अशुद्धिओ-
'अंडित अंशो वगरेना अवसरे तो तेनी पूर्ति' माटे छंदज्ञान
अत्यंत ढपयोगी नीवऽशे अे निश्चित छे.

आ सिवाय पण अगणित छंदो छे. अपरिमितानि
च छन्दःशास्त्राणि (ज्ञाताधर्मकथावृत्तिः) छंदोनुशासन जेवा
विशाण ग्रंथमां य सर्व छंदो समार्ष शक्या नथी. वर्तमानमां
तो विशेषथी संक्षेपरुचि जुवो हौवाथी, तेमना अनुग्रह
माटे आ प्रयास छे. माटे मुष्य अक्षरमेण छंदो अहीं
दशाव्या छे.

अलंकारोना ज्ञान विना अर्थघटन करवामां धणी
थाप ढवाती हौय छे. अद्भुत श्लेष वगरेथी ढरेलो
श्लोक अज्ञानने कारणे समजाय नहीं, पछी साव अगऽ-
अगऽ अर्थ करी गाऽ गणऽवी हेवाय अथवा तो 'आ
श्लोकमां ज कांर्ष ढूल लागे छे' अेम कहीने छोडी हेवाय
अे तो शास्त्र अने शास्त्रकारने करेलो क्रेटलो अन्याय छे !
अेमनी क्रेटली आशातना छे ! अलंकारोनु प्रयोग तो
गध अने पध ढंने साहित्यमां थतो हौय छे. माटे ऽगले
ने पगले अलंकारोनु ज्ञान ढपयोगी ढनी शक्रे. गामऽयो
ढूढी धान्य माटे चिंतामणिरत्न वेंथी हे अने ऽवेरी अेने
माथे ढूकीने नाथे... ढराढर आ ज घाट अलंकार-
अज्ञानी अने ज्ञानीनी ढाढतमां घऽतो हौय छे.

अलंकारो पण आटला ज छे अेम न समजवुं.
कविराजोनी वचनरचनानां प्रकारोनु अंत न हौर्ष शक्रे.
माटे अलंकारोनी सीमा नथी. क.स. हेमचन्द्रार्ये प्रस्तुत
अलंकारोनु समावेश रऽ अलंकारोमां करेल छे. पण तेना
विशद ज्ञान माटे आ ढेढोनु अभ्यास जऽरी छे.

अलंकारनी व्युत्पत्ति करण-कर्ता ढंने ऽपे थाय छे.
(१) अलङ्क्रियतेऽनेन (२) अलङ्करोतीति। प्रथममां जेना
वडे अलंकृत कराय ते. अहीं अलंकार अे साधनमात्र
थर्षने ढाह्ण-ओपाधिक धर्म ढने छे. जयारे द्वितीयमां जे
अलंकृत करे ते, अहीं अलंकार अे काव्यनु स्वाढाविक
धर्म ढने छे.

वास्तवमां अलंकार अे मात्र काव्यने अलंकृत करवानुं
ढपकरण ज नथी. पण वस्तु के व्यक्तिमां रहेल ढनो-
वैज्ञानिक सौन्दर्यने स्पष्ट करवानुं सऽण साधन पण छे.
आ प्रबंधना वाचकने आनी प्रतीति थया विना नहीं
रहे.

आगममां दश प्रकारना सत्य ढताव्या छे जेमांनुं
अेक छे ओवम्मसच्चे = ढपमासत्य. ढुज चंद्र जेवुं छे -
आ वात पण सत्य छे. ढपमा अे अलंकारोनु आधार
छे. माटे अेना ढपलक्षणाथी ढीज पण अलंकारो समजु
शकाय.

आ ढधुं ढिथ्यादृष्टिओनुं छे अेम समजवुं ढयित
नथी. सिद्धान्तसार ग्रंथमां कहुं छे के छंद अने
अलंकारोनु ढद्भव 'क्रियाविशाल' नामना अगियारमां
पूर्वमांथी थयो छे →

'छन्दोऽलङ्कारशास्त्राणां, क्रियाणां प्रतिपादकम्।
क्रियाविशालमाख्यातं, नवकोटिपदप्रमम् ॥२-१०८॥'

हकीकतमां तो सम्यग्दृष्टि जुव वडे परिगृहीत हौय
ते श्रुतज्ञान ज हौय. माटे ते रीते पण आ ज्ञान सम्यक्
ठरे छे →

'व्याकरण-छन्दो-ऽलङ्कृति-नाटक-काव्य-तर्क-गणितादि।
सम्यग्दृष्टिपरिग्रहपूतं जयति श्रुतज्ञानम् ॥

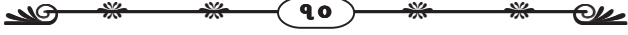
आ परिस्थिति समजुने विद्यार्थीओ वांचन चालु
करतां पूर्व आ पुस्तिकानो अभ्यास करशे - अध्यापको
करावशे. अेवी आशा राभुं छुं. विशिष्ट क्षयोपशम विना,
अध्यापक विना पण मात्र अढवाऽयानी अंदर आ
विषयमां पारंगत थर्ष शकाय अेवी आ सरण अने टूकी

રચના છે. ‘વ્યાગ્રમુખા ગ્રન્થાઃ’ એ ન્યાયે શરૂઆતનો અંશ થોડો કઠિન છે ખરો, પણ જેમ જેમ આગળ વધો એટલે વધુ ને વધુ સરળ થતું જશે.

અહીં ૪૨ છંદ અને ૧૧૮ અલંકારોની સમજૂતી આપી છે. મૂળ શ્લોકો સિદ્ધાન્તમહોદધિ-મહાકાવ્યના છે. આ કાર્ય શ્રીભટ્ટેવા પાર્શ્વનાથ-ચાણસ્મા (રચના સ્થળ) તથા પૂજ્યગુરુદેવશ્રી હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજની અસીમ કૃપાવૃષ્ટિથી સંપન્ન થયું છે. સંપાદનમાં મુનિરાજશ્રી તીર્થપ્રેમ-ભાવપ્રેમ-રાજપ્રેમવિજયજી સહાયક બન્યા છે. પાર્શ્વ કોમ્પ્યુટર્સ શ્રી વિમલભાઈનો સહકાર પણ સ્મરણીય છે. અભ્યાસુવર્ગ આના ઉપયોગ દ્વારા સ્વ-પર કલ્યાણના સાધક બને એ અભિલાષા સાથે જિજ્ઞાસાવિરુદ્ધ લખાયું હોય તો મિચ્છમિ દુઃકલ્પ્.

માતારાજભાનસય(માતા) દા.ત. ‘મ’ ગણ લેવો હોય તો ‘મ’ થી ચાલુ થતા ત્રણ વર્ણ લો - માતારા હવે તેના પ્રમાણે લઘુ-ગુરુ મૂકી દો → S S S. મ ગણ મળી ગયો.

(જોડાક્ષરની પૂર્વના વર્ણ પર ભાર મૂકવો પડે છે. = તીવ્ર પ્રયત્ન કરવો પડે છે. માટે તે વર્ણ લઘુ હોય તો પણ તેને ગુરુ ગણ્યો છે. પણ જ્યાં જોડાક્ષર પૂર્વે ભાર મૂકવો પડતો નથી. ત્યાં તે સ્વર ગુરુ ગણાતો નથી. છંદોનુશાસનમાં ‘તવ હિયાપહિયે મમ દ્વીરભૂત્’ ઇત્યાદિથી આના ઉદાહરણો આપ્યાં છે. (સૂત્ર-૭ વૃત્તિઃ)

વળી આવા જોડાક્ષરો પૂર્વે ય જ્યાં તીવ્રપ્રયત્ન કરવો પડતો હોય. તે તો ગુરુ જ ગણાય છે. આનો ઉપયોગ જવલ્લે જ દેખાય છે. માટે સ્વયં કરતા વિચારવું, પણ કોઈએ કરેલ હોય ત્યાં તેની ભૂલ ન કાટવી.)

✧ છંદ જ્ઞાન ભૂમિકા ✧

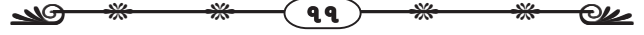
લઘુ = જે વર્ણમાં હ્રસ્વ સ્વર હોય અને જેની પછીનો વર્ણ જોડાક્ષર ન હોય તે નિશાની → ।

ગુરુ = જે વર્ણમાં દીર્ઘ સ્વર હોય અથવા જેની પછીનો વર્ણ જોડાક્ષર હોય તે નિશાની → S

ત્રણ વર્ણના સમૂહને ગણ કહેવાય. ગણ આઠ છે. તેમના નામ અને લઘુ-ગુરુ ની સમજૂતી નીચે પ્રમાણે છે.

મ - ગણ → S S S	ભ - ગણ → S । ।
ત - ગણ → S S ।	ન - ગણ → । । ।
ર - ગણ → S । S	સ - ગણ → । । S
જ - ગણ → । S ।	ય - ગણ → । S S

આ ગણોને સહેલાઈથી યાદ રાખવા માટે આ Codeword પ્રસિદ્ધ છે →

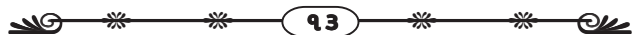
✧ છંદજ્ઞાન SHORTCUT ✧

- મ ગણ વગેરે કોઈ ગણના જ્ઞાન વિના પણ છંદોનો પ્રયોગ કરી શકાય છે.

માત્ર ગુરુ અને લઘુ કોને કહેવાય તે બરાબર સમજી લો, છંદની ક્ષેમ્યુલા મુજબ ગુરુ-લઘુ મૂકી દો અને તે મુજબ રચના કરી લો, એટલે શ્લોક તૈયાર.

- ક્ષેમ્યુલા યાદ ન રહે તો.... જે શ્લોક આવડતા હોય તે ક્યા છંદના છે તે યાદ રાખી લો. અને તેની (ચારમાંથી કોઈ પણ એક) પંક્તિના આધારે ગુરુ-લઘુ મૂકી દો. એટલે ક્ષેમ્યુલા મળી જશે. જેમ કે →

ભક્તામર૦, ભાવાવનામસુર૦ → વસંતતિલકા છંદ
સ્નાતસ્થા૦ → શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ
આમૂલાલોલધૂલિ૦ → સગ્ધરા છંદ
બોધાગાઘં સુપદ૦ → મન્દાકાન્તા છંદ

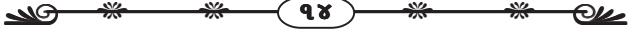
(અનુષ્ટુપ્-ઉપજાતિ જેવા છંદોમાં ક્ષેમ્યુલા યાદ રાખવી જોઈએ. જે છંદોમાં યતિ-વિરામ હોય તે પણ સમજી લેવા જોઈએ. એક લાઈનમાં જ્યાં વચ્ચે અટકવાનું છે તેને યતિ કહેવાય. તેની સમજૂતી આગળ આપી છે.)

❖ અલંકાર સર્વસ્વ ❖

અલંકારો ઘણાં પ્રકારના છે પણ તે બધાનો મૂળાધાર ઉપમાલંકાર છે. નીચેના ઉદાહરણોથી આ વાત સ્પષ્ટ થશે તથા બહુ સરળતાથી ટૂંકાણમાં અલંકારોનો પરિચય થશે.

- (૧) ઉપમા - ચન્દ્ર ઇવ મુખમ્।
- (૨) ઉપમેયોપમા - મુખમિવ ચન્દ્રઃ, ચન્દ્ર ઇવ મુખમ્।
- (૩) અનન્વય - મુખમિવ મુખમ્।
- (૪) પ્રતીપ - મુખમિવ ચન્દ્રઃ।

૧૪

- (૧૮) નિદર્શના - મુખં ચન્દ્રશ્રિયં વિભર્તિ।
- (૧૯) વ્યતિરેક - નિષ્કલઙ્કં મુખં ચન્દ્રાદતિરિચ્યતે।
- (૨૦) સહોક્તિ - ત્વન્મુખેન સમં ચન્દ્રો નિશાસુ હૃષ્યતિ।
- (૨૧) સમાસોક્તિ - મુખં નેત્રાઙ્કરુચિરં સ્મિતજ્યોત્સ્નો-પશોભિતમ્।
- (૨૨) શ્લેષ - અબ્જેન સદૃશં વકત્રં હરિણાહિતસક્તિના।
- (૨૩) અપ્રસ્તુતપ્રશંસા - મુખસ્ય પુરતશ્ચન્દ્રો નિષ્પ્રભઃ।
આ રીતે જાણે ઉપમારૂપી એક નર્તકી જાત જાતના રૂપો કરી કાવ્યના સ્ટેજ પર નૃત્ય કરે છે.

૧૬

- (૫) સ્મરણ - ચન્દ્રં દૃષ્ટ્વા મુખં સ્મરામિ।
- (૬) રૂપક - મુખમેવ ચન્દ્રઃ।
- (૭) પરિણામ - મુખચન્દ્રેણ તાપઃ શામ્યતિ।
- (૮) સંદેહ - કિમિદં મુખમુતાહો ચન્દ્રઃ।
- (૯) ભ્રાન્તિમાન્ - ચન્દ્ર ઇતિ ચકોરાસ્ત્વન્મુખમનુધાવતિ।
- (૧૦) ઉલ્લેખ - ચન્દ્ર ઇતિ ચકોરા, કમલમિતિ ચઙ્ચરીકા ત્વન્મુખે રજ્યન્તિ।
- (૧૧) અપહ્વ - ચન્દ્રોઽયં ન મુખમ્।
- (૧૨) ઉત્પ્રેક્ષા - નૂનં ચન્દ્રઃ।
- (૧૩) અતિશયોક્તિ - ચન્દ્રોઽયમ્।
- (૧૪) તુલ્યયોગિતા - મુખેન ચન્દ્રકમલે નિર્જિતે।
- (૧૫) દીપક - નિશિ ચન્દ્રસ્ત્વન્મુખં ચ હૃષ્યતિ।
- (૧૬) પ્રતિવસ્તૂપમા - ત્વન્મુખે એવાહં રજ્યામિ, ચન્દ્ર એવ ચકોરો રજ્યતિ..।
- (૧૭) દષ્ટાન્ત - દિવિ ચન્દ્રો ભુવિત્ત્વન્મુખમ્।

૧૫

પ.પૂ.વૈરાગ્યદેશનાદક્ષ આ.દે.શ્રીમદ્વિજય
હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મ.સા. શિષ્ય પંચાસપ્રવરશ્રી
કલ્યાણભોદિ વિજયજી ગણિવર્યની પ્રેરણાથી

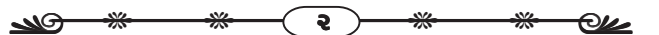
● દ્રવ્યસહાયક ●

શ્રી બાબુભાઈ સી. જરીવાલા ટ્રસ્ટ
નિઝામપુરા (વડોદરા)
હસ્તે - શ્રી આદિનાથ જૈન સંઘ
જ્ઞાનનિધિ-સદ્વ્યયની
ભૂરિ ભૂરિ અનુમોદના

● પ્રાપ્તિસ્થાન ●

- શ્રી જિનશાસન આરાધના ટ્રસ્ટ
C/o. ચંદ્રકાંત એસ. સંઘવી, ૬/બી, અશોકા કોમ્પલેક્ષ, રેલ્વે
ગરનાળા પાસે, પાટણ (ઉ.ગુ.) ફોન (૦૨૭૬૬) ૨૩૧૬૦૩

Printed by : SHRI PARSHVA COMPUTERS,
58, Patel Soci., Jawahar Chowk, Maninagar,
A'bad-8. Tel.25460295

૨

✧ अथ छन्दोऽलङ्कारनिरूपणम् ✧

(भंगल + विषयदर्शन)

(मालिनी)

गुरुगुणगुरुराज्ञो गुञ्जनं सदगुणानां,

कविकृतिगुणकारश्चार्वलङ्कारवारः ।

सुपथिगतिगमेवं छन्दसां रूपणं च,

क्रियत इह सकृत्तत्तूद्भवादीव सम्यक् ॥

(१) गुरुगुणोवाण। गुरुरा७ (सूत्रिभेभ)ना
सद्गुणोनुं गुंजन

(२) काव्यने गुण करनारो अेवो सुंदर अलंकारो नो
समूह अने

(३) सरण मार्गो गति करतुं अेवुं छंदोनुं निरूपण

१. यथा सकृदेव दुग्धनाशो दध्युत्पत्ति- गौरसस्थैर्यं च भवति
तथा। जेम दहीनो उत्पाद, दूधनो नाश अने गोरसनी
स्थिरता अेक साथे थाय छे.

२. इव साथे नित्य समास.

१७

जेम उत्पादादि त्रण अेक साथे थाय छे, तेम
(अेक साथे) आ (त्रिपुटी) (भारा वडे) कराय छे.

[ननु ग्रन्थादौ मङ्गलकरणरूपस्य शिष्टाचारस्याऽना-
दृतिरिति चेत् ? न, गुरुरितिपदस्याऽप्रतिममङ्गलत्वात्,
तस्य मोक्षप्रथमकारणत्वात्, 'तो सेविज्ज गुरुं च्चिय
मुखव्थी मुखकारणं पढमं।' इति वचनात्, 'मां
गालयत्यपनयति भवाद्' इति मङ्गलशब्दनिरुक्तस्य गुरौ
सार्थक्यादिति दिक् ।]

✧ उपमालंकार ✧

ज्यां उपमान अने उपमेयनुं सुंदर सादृश्य,
सदृश्यजनोनां अंतःकरणे आह्लादजनक अेवुं
जेवामां आवे ते उपमालंकार (अर्थात् सादृश्य होय
पण सुंदरता के आह्लादजनकता न होय तो तेवी
उपमानो प्रयोग न करवो.)

१८

अलंकार १-४

छंद १

पूर्वोपमा :- जेमां उपमेय (मुप), उपमान
(यन्द्र) साधारणधर्म (आह्लादकता), सादृश्यवाची
शण्ड (इव, वत् वि.) आम चारे होय ते पूर्वोपमा.

लुप्तोपमा :- जेमां उक्त चारमांथी अेक के
वधुनो लोप थयो होय ते.

(१) शाण्डी पूर्वोपमालंकार → ज्यां वत् वगरेनो
प्रयोग होय ते शाण्डी

(२) आर्थी लुप्तोपमालंकार → ज्यां उक्त प्रयोग न
होय ते आर्थी.

अनुष्टुप् छंद - (अष्टादशरीय) सर्वत्र प'भो
लघु, ६'छे गुरु. पाद १-३ मां ७ भो गुरु पाद
२-४ मां ७ भो लघु.

१. आना परथी शाण्डी लुप्तोपमा, आर्थी पूर्वोपमा पण
समञ्ज लेवा.

१९

अलंकार १-४

छंद १

(१) विहायोवन्निरालम्बं, समालम्ब्य गुरुं ह्यथ।

(२) सकृद्वागर्थसङ्काशौ, छन्दोऽलङ्कारकौ ब्रुवे ॥

आकाशनी जेम निरालंबन अेवा गुरुने
आलंजीने वाणी अने अर्थनी जेवा (अेक साथे
होवाथी सादृश्य छे) छंद अने अलंकारोने अेक साथे
कहुं छुं.

● उपमा व्यंजक शण्डो

प्रतिपक्ष	प्रतिबिम्ब
प्रतिद्वन्द	प्रतिच्छन्द
प्रत्पनीक	सम्मित
विरोधि	सलक्षण
संवादि	सपक्ष

१. अनुष्टुप् छंद ज्ञेयुला.

प्रथम-तृतीयपाद → ००००।५५०

द्वितीय-चतुर्थपाद → ००००।५।०

ज्यां शून्य छे त्यां लघु के गुरु कोर्ष पण चाले.

२०

સજાતીય	પ્રખ્ય
અનુવાદિ	પ્રતિનિધિ
સવર્ણ	તુલિત
કલ્પ	દેશીય
દેશ્ય	વત્

● ઉપમા વ્યંજક ધાતુઓ

દુહ્યતિ	અસૂયતિ
નિન્દ્યતિ	કદર્થયતિ
હસતિ	સ્પર્દ્ધતે
પ્રતિગર્જતિ	દ્વેષ્ટિ
સંરુણદ્ધિ	મુષ્ણાતિ
ધિક્કુરુતે	વિગૃહ્ણાતિ
અનુવદતિ	અધિરોહતિ
જયતિ	તં અન્વેતિ
ઈર્ષ્યતિ	પદં ધત્તે

તનુતે
તસ્ય કક્ષાં વિગાહતે
તચ્છીલમનુબધ્નાતિ
તન્નિષેધતિ - લુમ્પતિ
તસ્ય લક્ષ્મીં સાનુકરોતિ - સમુચ્છતિ

શશિવદના છંદ (મ,સ,ડ) સમાક્ષરીય ડડડા||ડડ

- (૧) સમાસગત શાબ્દી પૂર્ણોપમા - જ્યાં ઉપમાન સાથે ઉપમા વાચક - 'ઇવ' વગેરે સાથે સમાસ થયો હોય.
- (૨) તદ્ધિત શાબ્દી પૂર્ણોપમા - જ્યાં ઉપમાન સાથે ઉપમા વાચક 'વત્' વગેરે તદ્ધિત પ્રત્યયો લાગ્યા હોય.
- (૩) વાક્યગત આર્થી પૂર્ણોપમા - જ્યાં આખા વાક્યથી જ અર્થથી ઉપમા પ્રતીત થાય.

- (૧) અમ્બોધીવ ગમ્બીરઃ (ઇવ સાથે નિત્યસમાસ)
- (૨) નિર્ભીકઃ હરિવત્ સઃ ।
- (૩) આહ્લાદપ્રદતાતઃ સોમેનાઽપિ સમોઽભૂત્ ।।
- (૧) તે સમુદ્ર જેવા ગંભીર હતા
- (૨) સિંહ જેવા નિર્ભય હતાં, અને
- (૩) આહ્લાદ દાતૃત્વથી ચન્દ્રની પણ સમાન હતા.

- * (૧) સમાસગત આર્થી પૂર્ણોપમા - જ્યાં સન્નિભ, સઙ્કાશ, પ્રકાશ વગેરે શબ્દો સાથે ઉપમાનનો સમાસ થયો હોય.
- (૨) તદ્ધિતગત આર્થી પૂર્ણોપમા - જ્યાં અર્થથી

*. નંબરો આપેલા છે. તે ક્યાં અલંકારનું ક્યું ઉદાહરણ છે. ક્યું ભાષાંતર છે, તે સમજવા ઉપયોગી છે. એક નંબરના અલંકારનું ઉદાહરણ એક નંબરની પંક્તિમાં તથા તેનું ભાષાંતર પણ એક નંબરમાં છે એમ બધે સમજવું.

ઉપમા પ્રતીત થાય અને ઉપમાનને 'વત્' વગેરે તદ્ધિત પ્રત્યયો લાગ્યા હોય.
પદ્યમ્ છંદ - અનુષ્ટુપવત્. પણ પાદ-૧-૩ માં ૭મો ગુરુ એવો નિયમ નહીં.

- (૧) સુરફલદુસન્નિભઃ, કલ્યાણફલદઃ કિલ ।
- (૨) શૌણ્ડીર્યે ગજવત્ સોઽયં, પ્રેમસૂરીશ્વરોઽભવત્ ।
- (૧) સુરવૃક્ષસમાન, કલ્યાણફળના આપનારા
- (૨) પરાક્રમમાં હસ્તિવત્ એવા તે પ્રેમસૂરીશ્વર હતા.

- (૧) વાક્યગત અનુક્તધર્મા શાબ્દી લુપ્તોપમા = વાક્યગત શાબ્દી લુપ્તોપમાના અર્થ કહ્યો છે. અહીં અનુક્તધર્મા = જ્યાં સાદૃશ્યના કારણરૂપ ધર્મ ન કહ્યો હોય. જેમ અહીં તે ધર્મ = આશ્રિતત્વ, સ્નેહ વગેરે છે.
- (૨) સમાસગત અનુક્તધર્મા શાબ્દી લુપ્તોપમા =

ઉપર મુજબ, માત્ર સમાસગત સમજવું. અહીં સાદૃશ્યના કારણભૂત ધર્મ-પવિત્રતાદિ નથી કહ્યો.

માણવક છંદ (ભ, ત, લ, ડ) અષ્ટાક્ષરીય
S | l, S S | l S

- (૧) માતરિ બાલસ્તુ યથા, અત્ર ચ સઙ્ઘોઽપિ તથા ।
- (૨) તત્પદપાથોજરજો - ડપૂજ્યત સત્તીર્થમિવ ।।
- (૧) જેમ માતા વિષે બાળક તેમ ગુરુ વિષે સંઘ હતો.
- (૨) તેમના ચરણકમળની રજ સુંદર તીર્થની જેમ (લોકો વડે) પૂજાઈ હતી.
- (૧) વાક્યગતા અનુક્તધર્મા આર્થી લુપ્તોપમા → પૂર્વવત્ માત્ર 'આર્થી' માં સમજવું.
- (૨) સમાસગતા અનુક્તધર્મા આર્થી લુપ્તોપમા → પૂર્વવત્ માત્ર આર્થી માં સમજવું.

પૂર્વવત્ + માત્ર 'ઇય' વગેરે તદ્દિતનો પ્રયોગ હોય.

- (૨) કર્મક્યયા અનુક્તધર્મા આર્થી લુપ્તોપમા = પૂર્વવત્ + માત્ર કર્મ. અહીં શૈક્ષના ઉપમાન 'સિંહે' ને ક્ય પ્રત્યય લાગ્યો છે.

વિદ્યુન્માલા છંદ (મ, મ, ડ, ડ) અષ્ટાક્ષરીય

S S S S S S S S

- (૧) પ્રેમં હૃદ્દેશીયં તં વન્દૈર્વન્દ્યં સમ્યગ્ વન્દે ।
- (૨) યદ્વિક્રાન્તિવ્યૂહાશ્ચોચ્ચૈઃ સિંહાયન્તિ પ્રેક્ષાન્ શિષ્યાન્ ।।
- (૧) કે જેમના પરાક્રમોનો સમૂહ જોનારા શિષ્યોને સિંહે જેવા કરી દે છે...
- (૨) અરિહંતવૃત્ય કે તેમનાથી થોડા અલ્પ, વંદનીયોને ય વંદનીય એવા સૂત્રિપ્રેમને સમ્યક્ વંદન કરું છું.
- (૧) આધાર ક્યયા અનુક્તધર્મા આર્થી લુપ્તોપમા = જ્યાં ઉપમાનભૂત આધાર (અહીં મોક્ષ) ને કચ્ પ્રત્યય લાગ્યો હોય.

પ્રમાણિકા છંદ (જ, ર, લ, ડ) અષ્ટાક્ષરીય
l S | S | S | S (યતિ* -૪-૪)

- (૧) પુરાતનર્ષિણા સદૃક્ ચરિત્રમસ્ય ચાઽભવત્ ।
- (૨) બૃહસ્પતિપ્રકાશયા ધિયા રરાજ સોઽનિશમ્ ।।
- (૧) તેમનું ચારિત્ર પ્રાચીન ઋષિઓની સમાન હતું.
- (૨) તે બૃહસ્પતિ સમાન બુદ્ધિથી હંમેશા શોભ્યા હતા.
- (૧) તદ્દિતગતા અનુક્તધર્મા આર્થી લુપ્તોપમા =

*. યતિ = વિરામ, જ્યાં જ્યાં યતિનું વિધાન હોય ત્યાં ત્યાં તેટલા અક્ષરે વિરામ થવો જોઈએ. આ વિરામનું લક્ષણ કાવ્યાનુશાસનમાં 'શ્રવ્યો યતિઃ' એમ કહ્યું છે. જે સાંભળવામાં ગમે તે યતિ. આના પરથી (૧) એક શબ્દ વચ્ચેથી તુટવો ન જોઈએ. સમાસમાં બે પદ છુટ્ટા પડે તે ચાલે. (૨) ચ, તુ જેવા શબ્દો વિરામ પછી તરત કે એકદમ શરુઆતમાં ન આવવા જોઈએ વગેરે સમજી લેવું. અહીં પ્રથમ-તૃતીય પાદમાં એ રીતે યતિ બતાવી છે.

- (૨) કર્મ ણમા અનુક્તધર્મા આર્થી લુપ્તોપમા = જ્યાં ઉપમાનભૂત કર્મ (અહીં ભગવાન)ને ણમ્ પ્રત્યયાંત ધાતુ લાગ્યો હોય.
- (૩) કર્તૃ ણમા અનુક્તધર્મા આર્થી લુપ્તોપમા = જ્યાં ઉપમાનભૂત કર્તા (અહીં ચાંદની) ને ણમ્ પ્રત્યયાંત ધાતુ લાગ્યો હોય.
- (૪) ક્વિપા અનુક્તધર્મા આર્થી લુપ્તોપમા = જ્યાં ઉપમાનભૂત વ્યક્તિ (અહીં ક્ષીણમોહ)ને ક્વિપ્ પ્રત્યય લાગ્યો હોય.

શાલિની છંદ (મ, ત, ત, ડ, ડ) (યતિ-૪-૭)

એકાદશાક્ષરી S S S S S | S S | S S

- (૧) શીલશ્રીભિર્યસ્તુ મોક્ષીયતીહ
- (૨) પશ્યન્ત્યેનં સાર્વદર્શં ચ સન્તઃ ।
- (૩) જ્યોત્સ્નાચારં યસ્ય ભાસશ્ચરન્તિ;
- (૪) સાક્ષાલ્લોકે યશ્ચ નિર્વેદતીહ ।।

શીલની શોભાથી જે અહીં જ મોક્ષમાં હોય તેવી રીતે રહે છે, જેમને સંતો ભગવાનની જેમ જુએ છે, જેમની કાંતિ ચાંદનીની જેમ ફેલાય છે. લોકમાં જેઓ સાક્ષાત્ ક્ષીણમોહી જેવા છે...

(૧) કર્મકચયા અનુક્તધર્મા લુપ્તોપમા = જ્યાં ઉપમાનભૂત કર્મ (અહીં ભિષજ્ઞ) ને ક્યચ્ પ્રત્યય લાગ્યો હોય.

(૨) કચચ્ અનુક્તધર્મા લુપ્તોપમા = જ્યાં ઉપમાનભૂત (અહીં સુધા) ને ક્યચ્ લાગ્યો હોય.

દોષક છંદ (ભ, ભ, ભ, ડ, ડ)
એકાક્ષરીય. ડા||ડા||ડા||ડડ

(૧) સંસૃતિરુભિષ્ણજીયતિ યો હિ,

ભવ્યનૃણાં ગુણરાગિહૃદાં તુ।

*. સર્વત્ર ઉપમાનમાં પ્રસ્તુતનો નિર્દેશ કર્યો છે. ઉપમેય સર્વત્ર પ્રાયઃ સૂરિ પ્રેમ કે તેમના ગુણાદિ છે, તે સ્વયં સમજી લેવું.

(૨) यस्य सुधायत एव वचश्च,

रागविषप्रविपीडितनृणाम्।।

ગુણાનુરાગી હૃદયવાળા ભવ્યજીવોના સંસારરૂપી રોગને વિષે જેઓ વૈધ સમાન આચરણ કરે છે. જેમનું વચન રાગરૂપી વિષથી અત્યંત પીડિત જનોને પણ અમૃત સમાન જ થતું હતું.

(૧) અકથિતોપમાન લુપ્તોપમા = જેમાં ઉપમાન ન કહ્યું હોય.

(૨) અકથિતોપમાનસમાસગા લુપ્તોપમા = ઉપર મુજબ, માત્ર ઉપમાવાચક શબ્દ સાથે સમાસ થયો હોય.

ચંપકમાલા છંદ (ભ,મ,સ,ડ) (યતિ ૫-૫)

દશાક્ષરી ડા||ડડડડા||ડ

(૧) यस्य समोऽहो ! कोऽपि न लोके,

प्रायश उच्चो दृष्टिमगात्तत्।

(૨) प्रेमसरूपः को ननु लोके ?

सत्पुरुषा यत् स्युर्विरला हि।।

લોકમાં કોઈ પણ લોકોએ તેમના સમાન સંત જોવાયા નથી. માટે લોકમાં સૂરિ પ્રેમના સમાન કોણ છે ? કારણ કે સત્પુરુષો વિરલા જ હોય છે.

(૧) ધર્મોપમાનિકા સમાસગા લુપ્તોપમા = જેમાં સામાન્ય ધર્મ અને ઉપમાનનો લોપ થયો હોય...

(૨) અનુક્તધર્મા ઈવાદિ સામાન્યવાચક લુપ્તોપમા = જ્યાં 'ઈવ' વગેરેનો પ્રયોગ ન હોય.

મણિભંધ છંદ (ભ, મ, સ) (યતિ ૫-૪)
નવાક્ષરીય ડા||ડડડા||ડ

(૧) तद्गुणसमं गोचरतां

यातमिह चैकं ह्यपि न।

(૨) प्रेमगुरो रुक् शीतरुचि-

शीतलतां ही याति सना*।।

તેમના ગુણની સમાન એવું કાંઈ પણ એકાદ (દષ્ટિનો) વિષય થયું નથી.

ગુરુ પ્રેમની કાંતિ સદા ચંદ્રની શીતળતાને પામતી હતી.

(૧) સમાસસ્થિત અકથિત ઈવાદિ લુપ્તોપમા = પૂર્વવત્, પણ સમાસમાં સમજવું.

(૨) સકૃત્ સાધર્મ્ય નિર્દેશ = જ્યાં એક વાર સાધર્મ્ય (અહીં વર) નો નિર્દેશ કર્યો હોય.

(૩) વસ્તુ-પ્રતિવસ્તુ = જ્યાં એક અર્થનો ભિન્ન ૨

*. સના = સદા

શબ્દથી નિર્દેશ કરાય તે વસ્તુ-પ્રતિવસ્તુ અહીં
'સૌમ્ય' અને 'મઝ્બુ' શબ્દો એકાર્થી છે.
હંસી/મતા છંદ (મ,ભ,ન,ડ) (યતિ ૪-૬)
દશાક્ષરીય S S S S I I I I I S

- (૧) પ્રાજ્યોદન્વત્કલિલ ઇહ યઃ
(૨) સેવાં યાતિ પ્રભુરિવ વરઃ ।
(૩) સ્વર્ણાત્ સૌમ્યઃ સુરગિરિરિવ શીલૈર્મઞ્જુર્ગતિ ભવતિ ।।
(૧) મહાસાગર સમા ગંભીર એવા
(૨) પ્રભુ જેવા ઉત્તમ એવા જેઓ સેવા પામતા હતા.
(૩) તથા સુવર્ણથી સૌમ્ય એવા મેરુપર્વતની જેમ
જગતમાં શીલથી સુંદર હતા...

❖ ❖ ❖ ❖ ❖

- (૧) ઊભા-પ્રતિઊભાભાવ = જ્યાં બે અર્થનું પૃથક્
ઉપાદાન કરાય. અહીં કલિ અને વાદળના
સાદૃશ્યથી સૂરિ પ્રેમ અને સૂર્યનું સાદૃશ્ય છે.

(૨) સમસ્તવિષયા = જ્યાં ઉપમાનના અનેક
વિષયો હોય જેમ અહીં ભરતક્ષેત્રને મહાવિદેહની
ઉપમા છે, તો ગુરુને સીમંધરસ્વામિની ઉપમા છે.
ઉપેન્દ્રવજ્રા છંદ (જ, ત, જ, ડ, ડ)
I S I S S I I S I S S

- (૧) કલૌ તુ કૃષ્ણે સ ગુરુર્વિભાતિ,
ઘનાઘને સૂર્ય ઇવાવિકારી ।
(૨) વિદેહવદ્ભૂમિરિમા ચકાસ્તિ,
ગુરુસ્તુ સીમંધરવત્તથાડયમ્ ।।
(૧) કાળા કળિકાળમાં ય તે ગુરુ એવા અવિકારી
શોભે છે, જેમ વાદળોમાં સૂર્ય...
(૨) ખરેખર, આ ભૂમિ મહાવિદેહની જેમ શોભે
છે અને આ ગુરુ સીમંધરસ્વામિની જેમ...

❖ ❖ ❖ ❖ ❖

- (૧) એકદેશવર્તિની = જ્યાં એક એક દેશ (અહીં
જળ વગેરે) ની ઉપમાથી ઉપમેય (અહીં સૂરિ
પ્રેમ) માં ઉપમાન (અહીં સરોવર) નું સાદૃશ્ય
ઘટાવ્યું હોય.

ઈન્દ્રવજ્રા છંદ (ત, ત, જ, ડ, ડ) (યતિ ૫-૬)
એકાદશાક્ષરીય S S I S S I I S I S S

- (૧) સામ્યોદમાલી નયનાબ્જધારી,
તાપાપહારી જનમોદકારી ।
શ્રીપ્રેમસૂરિઃ સુરસેવ્યપાર્શ્વઃ,
પાર્શ્વસ્થિતાનાં પ્રમદપ્રદાયી ।।
અહીં શબ્દસામર્થ્યથી સૂરિ પ્રેમને પદ્મસરોવરની
ઉપમા આપી છે.

સામ્યરૂપી જળથી શોભતા નયનરૂપી કમળના
ધારક, તાપને દૂર કરનારા, લોકોને આનંદ
કરનારા જેના પડખા દેવોને ય સેવનીય હતા એવા
સૂરિપ્રેમ પાસે રહેલાને પ્રમોદ પ્રદાન કરતા હતા.

માલોપમા :- જેમાં શુંપલાબદ્ધ અનેક ઉપમાઓ
હોય..

ઉપજાતિ છંદ - ઈન્દ્રવજ્રા અને ઉપેન્દ્રવજ્રા
બન્ને* (યતિ → ૫, ૬) એકાદશાક્ષરીય

સ કમ્બુતીભેન્દ્રતિ સિંહતીહ,

સરોજતિ વ્યોમતિ ચાઢ્ધિતીહ ।

મહેન્દ્રતિ પ્રખ્યચરિત્રતોડયં,

શ્રીપ્રેમસૂરિર્ગતરાગતીહ ।।

પ્રકૃષ્ટ ચરિત્રથી સૂરિ પ્રેમ અહીં શંખ (નિરંજન)
ગજરાજ (શૂરવીર) સિંહ (નિર્ભય) સરોજ (નિર્લેપ)
આકાશ (નિરાવલંબન) સમુદ્ર (ગંભીર) મહેન્દ્ર
(ઐશ્વર્યવાન) અને વીતરાગની જેમ આચરણ
કરતા હતા.

*. શ્લોકના ચાર પાદમાંથી અમુક ઈન્દ્રવજ્રા હોય, અને અમુક
ઉપેન્દ્રવજ્રા હોય તે ઉપજાતિ છંદ. જેમ કે ગૌતમાષ્ટક.

- (૧) સાગરોઽસિ સુગુરો ! મળિમત્તા-
માત્રતો ન હિ, ગભીરતયાઽપિ ।
- (૨) અર્યમા તુ ગગને વસુધાયાં
પ્રેમસૂરિરિતિ ષાઽત્ર ભિદાઽસ્તિ ॥
- (૧) હે સદ્ગુરુ ! આપ (ગુણ) રત્નાકર છે
એટલા માત્રથી જ નહીં, પણ ગંભીરતાથી પણ
સાગર સમાન છે.
- (૨) સૂર્ય તો આકાશમાં છે અને સૂરિ પ્રેમ ધરતી
પર છે એટલો અહીં ભેદ છે.

*મોહોપમા - જેમાં ઉપમાન (અહીં કમળ)
સાથેના અત્યન્ત સાદૃશ્યથી ઉપમેયમાં એ ઉપમાન
જ છે.એવો મોહ વ્યક્ત થતો હોય છે.

*. અહીં શ્લોકમાં એક જ અલંકાર છે. માટે નંબર નથી
આપ્યો.

- હરિણીપ્લુતા છંદ ૧-૩ પાદ (સ, સ, સ, ૧, ૬)
૨-૪ પાદ (ન, ભ, ભ, ૨)
પાદ ૧, ૩ → IIS IIS IISIS
૨, ૪ → III S IISIIIS
ભવપદ્મકપરાડ્મુખતા હિ તે
મધુકરાન્ શતપત્રમતેર્ગુરો ।
અનુધાવયતીહ ચરિત્રજા,
સુસુરભિર્ગુણપુષ્પરજોઽપિ ચ ॥

ઓ ગુરુદેવ ! આપની સંસારરૂપી પંકથી
પરાન્નુપતા, ચારિત્રજનિત સુસુરભિ અને ગુણમકરંદ
ભમરાઓને કમળની બુદ્ધિથી અનુધાવન કરાવે છે.

- (૧) સંશયોપમા - જેમાં સાદૃશ્ય ને કારણે આ
ઉપમાન (અહીં હંસ) છે કે ઉપમેય એવું
બરાબર સમજી ન શકવાથી સંશય થાય.

- વૈશ્વદેવી છંદ (મ,મ,ચ,ચ) (યતિ ૫-૭)
દ્વાદશાક્ષરીય SSSSSSISISS
- (૧) શ્રીપ્રેમપ્રજ્ઞા સામ્યસિન્ધુપ્રમોદા,
કિં વા હંસોઽયં માનસાણ્ણોવિનોદી ।
શઙ્કાપડકાલુ સ્વામિન્નેતન્મનો મે,
દોલાખેલાવન્મુક્તમઙ્ગ્રૌ ત્વદીયે ॥
- સમતાસાગરમાં પ્રમોદ કરતી આ સૂરિ પ્રેમની
પ્રજ્ઞા છે કે પછી આ માનસરોવરમાં વિનોદ કરતો
હંસ છે ?...
- ઓ સ્વામી ! આ મારુ શંકાપંકાવિલ એવું
હિયોળામાં હિલોળા લેવું મન મેં આપના ચરણમાં
મૂકી દીધું છે.

નિશ્ચયોપમા - જેમાં આ ઉપમાન (અહીં સૂર્ય
ચન્દ્ર) પણ ઉપમેય જ છે. એવો નિશ્ચય કરાતો હોય.

- વંશસ્થ છંદ (જ, ત, જ, ૨)
દ્વાદશાક્ષરીય ISISIIISISIS
દિનેશ્વરે નાસ્ત 'ઙ્હાસ્ત્યનિશ્ચિતઃ'
સિતાશ્વરોચિશ્ચ નિશેશ્વરો દિને ।
અતો ગુરો ! વેદિ મુખં તવાઽસ્ત્યદઃ
સદોદયં ચાપિ સદારુચીહ યત્ ॥
- સૂર્યમાં તો અસ્ત નિશ્ચિત જ છે. અને ચન્દ્ર
તો દિવસે સફેદ વાદળા જેવો થઈ જાય છે. ગુરુદેવ !
હવે બબર પડી કે,
આ તો સદા ઉદયવાળું અને સદા પ્રકાશ
રેલાવતું આપનું મુખ છે...

- (૧) શ્લેષોપમા - જેમાં દ્વિ અર્થી (double mean-

૧. અટી દ્વિપની બહાર અસ્ત નથી. માટે 'ઙ્હા' એમ
કહ્યું છે.

ing) વિશેષણોથી ઉપમાન (અહીં વિષ્ણુ) સાથે ઉપમેયનું સામ્ય બતાવાય.

(૨) સન્તાનોપમા - જ્યાં સમાન શબ્દથી ઉપમાન-ઉપમેય બંને કહેવાય.

ઈન્દ્રવંશા છંદ (ત, ત, જ, ર) (યતિ ૫-૭)
દ્વાદશાક્ષરીય ડડાડડાડાડાડાડાડા

(૧) જિષ્ણો ! ગુરો ! ત્વં નરકાન્તકારક !
વિષ્ણુપ્રકાશો ભુવને પ્રકાશસે ।

(૨) જૈવાતૃકસ્યેવ કરં સમાપ્ય તે
ભવ્યઃ કુવેલં ત્વિવ મોદતે સદા ॥

(૧) વિષ્ણુ (જયનશીલ) (વિષ્ણુના પદો વિષ્ણુ એટલે તેનું સમાનાર્થી નામ) નરકાન્તકારક (વિષ્ણુપદો નરક નામના રાક્ષસને હણનાર) આપ વિષ્ણુ ની સમાન ભુવનમાં પ્રકાશો છે.

(૨) ચન્દ્ર સમાન આપના કર (ચન્દ્રના પદો

કિરણ) પામીને ભવ્ય જીવ કુમુદની જેમ આનંદ પામે છે.

❖ ❖ ❖ ❖ ❖

(૧) નિન્દોપમા - જેમાં ઉપમાન (અહીં સમુદ્ર, સરોવર)ની નિન્દા દ્વારા ઉપમેયને તેનાથી ચઢિયાતું કે સમાન બતાવાય.

તોટક છંદ (સ, સ, સ, સ)
દ્વાદશાક્ષરીય ॥ડ ॥ડ ॥ડ ॥ડ

લવણો જલધિશ્ચ સરોડતિલઘુ,
ભવદીયમહો ! હૃદયં તુ તયોઃ ।

સદૃશં હૃથવાડપ્યભિરામતરં,

‘ગુરુ’ નામ તુ સાર્થક એવ ગુરો ॥

દરિયો તો ખારો છે અને સરોવર તો ખૂબ નાનું છે, માટે આપનું હૃદય તો તે બેથી (આંશિક)

સદૃશ કે વધારે સુંદર છે. ખરેખર ગુરુદેવ ! આપનું ગુરુ (મહાન) એવું નામ સાર્થક જ છે...

❖ ❖ ❖ ❖ ❖

(૧) પ્રશંસોપમા - જેમાં ઉપમાન (અહીં પૃથ્વી, ચન્દ્ર)ની પ્રશંસા દ્વારા તેને ઉપમેયની સરખામણીમાં લવાય.

(૨) આચિખ્યાસોપમા - જેમાં ઉપમાન (અહીં જિન) અને ઉપમેયને સરખા કહેવાની ઈચ્છા પ્રદર્શિત કરાય.

પ્રમિતાક્ષરા છંદ (સ, જ, સ, સ)
દ્વાદશાક્ષરીય... ॥ડાડાડાડાડાડા

(૧) સુસહા સહાડસ્ત્યમૃતસૂશ્ચ તથા,
તવ તુલ્યતાં ચ સમિતૌ નનુ તૌ ।

(૨) ‘જિનવદ્ ગુરુ’ - વિવદિષાસ્તિ મમ,
વિતથેતરૌ નનુ વિવેચયતુ ॥

પૃથ્વી ખૂબ સહનશીલ છે અને ચંદ્ર સુધાને ઉત્પન્ન કરે છે માટે તેઓ બંને સારી રીતે આપની બરાબરીને પામ્યા છે...

‘ગુરુ ભગવાન જેવા છે’ એમ કહેવાની મારી ઈચ્છા છે સત્યાસત્યનો વિવેક (સદ્બુદ્ધિવાળી વ્યક્તિ) કરી લે...

❖ ❖ ❖ ❖ ❖

(૧) વિરોધોપમા - જેમાં ઉપમાન (અહીં યુવા સૂર્ય) અને ઉપમેયનો વિરોધ બતાવાય.

(૨) પ્રતિષેધોપમા - જેમાં ઉપમાન (અહીં ચન્દ્ર)ને ઉતારી પાડી તેની સાથે ઉપમેયના સાદૃશ્યનો નિષેધ કરાય.

૧. ઉપનિબન્ધનમસ્યા વિવદિષાયા - ‘તિત્થયરસમો સૂરિ’ इत्यार्षम्
પ્રેમસૂરેરપ્રતિમગુણાશ્ચ । ૨. સુધીરિતિ શેષઃ

(૩) ચાટૂપમા - જેમાં ઉપમાનની (અહીં કમળ) બરાબરી બતાવીને ય ઉપમેયને જ ચટ્ટિયાતું બતાવાય.

ભુજંગપ્રયાત છંદ - (ય, ય, ય, ય)
દ્વાદશાક્ષરીય ।SS।SS।SS।SS

(૧) યુવા સૂર્ય 'આસ્યં ત્વદીયં' વિરોધિ

(૨) કલઙ્કાન્વિતો નો નિશેશસ્સમસ્તે ।

(૩) સુગન્ધી ! ગુરો ! ત્વં સુગન્ધીહ પદ્મં
તથાપીહ સામ્યં તવૈતન્ન યાતિ ।।

યુવાન (મધ્યાહ્નો) સૂર્ય અને આપનું મુખ એ બન્ને વિરોધિ છે અને કલંકવાળો ચન્દ્ર તો બરાબરીમાં આવી શકે એમ જ નથી.

ગુરુદેવ ! આપ પણ સુગન્ધી છે અને કમળ પણ સુગંધી છે, પણ તો'ય તે આપની તુલ્ય થઈ શકતું નથી.

(૧) તત્વાખ્યાનોપમા - જેમાં ઉપમાન (અહીં ગૌતમસ્વામિ, સ્થૂલભદ્ર) નો નિષેધ કર, તે ઉપમેય જ છે, તેમ કહેવાય.

(૨) અસાધારણોપમા - જેમાં ઉપમાન (અહીં ચન્દ્ર, કૈરવ)થી ઉપમેયને ચટ્ટિયાતું બતાવીને પોતાની સાથે જ સરખાવાય.

દ્વુતપિલગ્નિત છંદ (ન, ભ, ભ, ર)
દ્વાદશાક્ષરીય ।।।S।।S।।S।S

૧. ગુરુરયં ગણિગૌતમ ણ્ણ ન,

ગુરુરયં શકટાલસુતો ન હિ ।

૨. ગુરુચશોડતિવિધુ દ્યતિકૈરવં,

સ્વસમ એવ પરો ન સમોડસ્ય હિ ।।

(૧) શું આ ગૌતમસ્વામી છે ? ના, તો શું આ સ્થૂલભદ્રસ્વામી છે ? ના ભાઈ ના, આ તો સૂરિ પ્રેમ છે.

(૨) સૂરિપ્રેમનો યશ નિશાકર અને કૈરવને પણ ઓળંગી જાય છે. એવો તે યશ પોતાના સમાન જ છે, બીજો કોઈ તેની સમાન નથી. (તેના જેવી સફેદ બીજી વસ્તુ નથી.)

(૧) અભૂતોપમા - જેમાં હકીકતમાં ન હોય તેવી કલ્પના વડે ઉપમાન-ઉપમેયનું એકત્વ બતાવાય.

(૨) અસંભવિતોપમા - જેમાં અસંભવિત વસ્તુઓની ઉપમાથી પ્રસ્તુતમાં અસંભવિતતા બતાવાય.

મૌક્તિકદામ છંદ (જ, જ, જ, જ)
દ્વાદશાક્ષરીય ।S।।S।।S।।S।

(૧) મનઃ સ્ફટિકૈઃ સ્વતનોર્નિરમાયિ,
ત્વદીયમિતિ સ્ફુટમેવ ગુરો ! ડસ્તિ ।

(૨) અઘેન સુખં સુકૃતેન ચ દુઃખં,
યથા ન તથા ભવતાડભવિકાપ્તિઃ ।।

૧. દ્વૌ નઝૌ પ્રકૃતમવધારયતઃ - ભવિકાપ્તિરેવ ।

(૧) ઓ ગુરુદેવ ! એ સ્પષ્ટ જ છે કે, સ્ફટિકોએ પોતાના શરીરથી આપનું મન બનાવ્યું છે.

(૨) પાપથી સુખ અને ધર્મથી દુઃખ જેમ અસંભવિત છે તેમ આપનાથી અકલ્યાણની પ્રાપ્તિ પણ અસંભવિત જ છે (અર્થાત્ આપનાથી જીવોનું કલ્યાણ જ થાય.)

૧. વિક્રિયોપમા - જેમાં ઉપમાનમાં (અહીં મહાવિદેહના સાધુ) વિક્રિયા (change) બતાવી તેને ઉપમેય સાથે સરખાવાય.

૨. પ્રતિવસ્તૂપમા - જ્યાં કોઈ વસ્તુને સ્થાપિત કરીને એની સમાન કોઈ બીજી વસ્તુ રાખવાથી સાદૃશ્યની પ્રતીતિ થાય.

ઞગ્વિણી છંદ (ર, ર, ર, ર)
દ્વાદશાક્ષરીય S।SS।SS।SS।S

- (૧) પ્રેમસૂરિર્વિદેહાનગારવ્રજાત્
શાલિશીલાદહોઽત્રાગતોઽભૂદિતિ ।
- (૨) મોહદર્પચ્છિદેકો વભૂવાનિશમ્
વારણો વારણાનાં હિ કળ્ઠીરવઃ ॥
- (૧) ખરેખર, સૂરિ પ્રેમ મહાવિદેહના સુંદર શીલવાળા
મુનિઓના સાર્થમાંથી હે કેવળીઓમાંથી અહીં
આવ્યા હતા.
- (૨) એક તે પ્રભુએ (અહીં) મોહના અભિમાનને
છેદી નાંખ્યું હતું. કેમકે હાથીઓને વારનારો
તો સિંહ (જ) હોય છે (અન્ય નહીં).
- ❖ ❖ ❖ ❖ ❖
- (૧) તુલ્યયોગોપમા - જેમાં ઉપમાન (રાજા) ની
ક્રિયાના સાદૃશ્યથી ઉપમેયને તેની સાથે
સરખાવાય.

*. બ્રાહ્મણ કૌડિન્ય ન્યાયથી અહીં અણગાર એટલે કેવલિ
સિવાયના સાધુઓ...

- (૨) હેતુપમા - જેમાં સાદૃશ્ય ધર્મ (અહીં ક્ષમાદિ)
ને કારણ તરીકે મૂકીને ઉપમાન (અહીં પૃથ્વી
વગેરે) સાથે ઉપમેયનું સાધર્મ્ય બતાવાય.
લલિતા છંદ (ત, ભ, જ, ર)
દ્વાદશાક્ષરીય ડડીડીડીડીડીડી
- (૧) રાજ્યં નૃપોઽવતિ ગુરુર્મુનિવ્રજં,
બાહ્યાદ્રિપોઃ સ ગુરુરાન્તરાત્તથા ।
- (૨) ક્ષાન્ત્યા ક્ષમાં પ્રશમતઃ સુધાં વિધું,
સોમત્વતો હ્યનુકરોતિ સર્વથા ॥
- (૧) રાજા રાજ્યને બાહ્ય શત્રુથી રક્ષે છે અને ગુરુ
મુનિગણને આંતરશત્રુથી રક્ષે છે,
- (૨) ગુરુ ક્ષમાથી પૃથ્વીનું, પ્રશમથી સુધાનું અને
સૌમ્યતાથી ચન્દ્રનું, સર્વથા અનુકરણ કરે છે.
- ❖ ❖ ❖ ❖ ❖
- (૧) અનન્વયાલંકાર - જ્યાં એક જ વસ્તુ ઉપમાન

- અને ઉપમેય બંને રૂપે વર્ણવવામાં આવે.
- (૨) ઉપમેયોપમા - જેમાં ઉપમેયની (અહીં વિદ્વતા)
ની ઉપમા અન્ય ઉપમેય (ગુણગણની પુષ્કળતા)
ને અપાય.
- પુષ્પિત્રા છંદ ૧-૩ પાદ (ન, ન, ર, ય) = ૧૨
૨-૪ પાદ (ન, જ, જ, ર, ડ) = ૧૩
પાદ ૧, ૩ → I I I I I S I S I S S
૨, ૪ → I I I I S I I S I S I S S
- (૧) દિશ્વ ઇહ કૃતમસ્તિ દેશનં યત્,
સુગુરુરયં નનુ વસ્તુતઃ સ્વસમઃ ।
- (૨) ગુણગણપુરુહત્વમસ્ય સૂરેઃ
શ્રુતયુતતામધિરોહતિ સ્ફુટં હિ ॥
અહીં તો માત્ર દિગ્દર્શન કર્યું છે. હકીકતમાં
આ સદ્ગુરુ પોતાની સમાન છે.
આ સૂરિની ગુણગણની પુષ્કળતા તેમના

- શ્રુતયુક્તત્વનું અતિક્રમણ કરે છે. (અર્થાત્ તેમના
જ્ઞાન અને શેષ ગુણગણ જાણે પરસ્પર સ્પર્ધાથી
વધતા હતા.)
- ❖ ❖ ❖ ❖ ❖
- (૧) સ્મરણાલંકાર - જેમાં ઉપમેયને જોઈને ઉપમાન
(અહીં શાસ્ત્રોક્ત સાધુઓ) ની સ્મૃતિ થાય.
રૂપકાલંકાર - જ્યાં ઉપમાન અને ઉપમેયનો
અભેદ વર્ણવવામાં આવે તે રૂપકાલંકાર.
- (૨) સાવયવ સમસ્તવસ્તુવિષય રૂપકાલંકાર - જ્યાં
સમસ્તરૂપે અવયવો અને અવયવોના રૂપનું
વર્ણન હોય.
- મઞ્જુભાષિણી/નન્દિની છંદ (સ, જ, સ, જ, ગુ)
ત્રયોદશાક્ષરીય I I S I S I I I S I S I S
- (૧) શ્રુતનેત્રદૃષ્ટશમિનાં સ્મૃતિર્ગુરુ-
મવલોક્ય લોકહૃદયે ન નાઽભવત્ ।

- (૨) ગુરુનામમન્ત્રભવતીક્ષ્ણઘાતિનો,
ગતમોહકુણ્ડલિભયા ભવન્તિ ચ ॥
- (૧) ગુરુને જોઈને લોકહૃદયમાં શાસ્ત્રચક્ષુએ જોયેલ
મુનિઓની સ્મૃતિ થતી જ હતી.
- (૨) ગુરુનામરૂપી મંત્રથી સંસારરૂપી ઝેરનો નાશ
કરનારા મોહરૂપી સર્પના ભયથી મુક્ત થાય છે.

A-૨ સાવયવ એકદેશવર્તી રૂપક = જેમાં એક-
એક દેશના રૂપકથી ઉપમાન (૨થ) સાથે
ઉપમેયનો અભેદ બતાવાય.

રુચિરા-પ્રભાવતી છંદ (જ, ભ, સ, જ, ગુ)
(યતિ ય, વ) પ્રયોદશાક્ષરીય
ISISIIIIISISIS

A-૨ ક્રિયાચિદાખ્યપરમચક્રમાલિનઃ,
ક્ષમાતપોડતિજવનસપ્તિશાલિનઃ ।

- ગતો હિ યોડસ્ય ગુરુરથસ્ય સંશ્રયં,
સુનિશ્ચિતા શિવનગરાપ્તિરસ્ય હિ ॥
- ક્રિયા અને જ્ઞાનરૂપી પરમ ચક્રોવાળા ક્ષમા
અને તપરૂપી અતિવેગીલા અશ્વોથી શોભતા એવા
આ ગુરુરૂપી રથને આશરે જે જાય તેની શિવનગર
પ્રાપ્તિ નિશ્ચિત જ છે...

B-૧ નિરવયવ કેવલ રૂપક = જેમાં અવયવોના
નિરૂપણ વિના એક વસ્તુ સાથે અભેદ
બતાવાય.

B-૨ નિરવયવ માલા રૂપક = જેમાં અવયવોના
નિરૂપણ વિના અનેક વસ્તુ સાથે અભેદ
બતાવાય.

પ્રહર્ષિણી છંદ (મ, ન, જ, ર, ડ)

(યતિ ૩-૧૦) પ્રયોદશાક્ષરીય SSSIIIIISISISS

- B-૧ પ્રેમસ્યાસ્ય પદસરોજસદ્રજાંસિ
જગ્રાહ પરમવિનીતશિષ્યવર્ગઃ ।
- B-૨ લાવણ્યં શમિન ઇહાબ્જકુન્દવૃન્દાઃ
નીહારો જગતિ મનોહરાશ્ચભૂતાઃ ॥
- એવા સૂરિપ્રેમના ચરણકમળની શુભરજોને
પરમવિનીત એવા શિષ્યવર્ગે ગ્રહણ કરી હતી. આ
પ્રશમધારક ગુરુદેવનું લાવણ્ય, ચન્દ્ર, કુન્દના
સમૂહો અને હિમ જગતમાં મનોહર બન્યા હતાં...

C-૧ કેવલ શ્લિષ્ટ પરંપરિત રૂપક - જેમાં દ્વિઅર્થી
શબ્દોથી એક વસ્તુ સાથે અભેદ દર્શાવાય.

C-૨ શ્લિષ્ટ માલા પરંપરિત રૂપક - જેમાં દ્વિઅર્થી
શબ્દોથી અનેક વસ્તુ સાથે અભેદ દર્શાવાય.
વસંતતિલકા છંદ (ત, ભ, જ, જ, ડ, ડ)
ચતુર્દશાક્ષરીય SISISIIIIISISIS

- C-૧ શ્રીપ્રેમસૂરિહરિશ્રીઃ સુચરિત્રરુપા
બાઢં હ્યહો સુમનસઃ મનસે તુ રુચ્યા ।
- C-૨ પદ્માકરઃ શ્રયતિ યં વરહંસમેનં,
જૈવાતૃકં કુંવલયપ્રમદં સ્તવીમિ ॥

સૂરિ પ્રેમરૂપી વાસુદેવની સુંદર ચારિત્રરૂપી લક્ષ્મી
સજ્જન (વાસુદેવના પક્ષે દેવ) ના મનને ગમે છે.

જેને લક્ષ્મીસમૂહ (સૂર્યના પક્ષે કમળસમૂહ)
આશ્રય કરે છે. એવા આ ઉત્તમ મુનિને (કે સૂર્યને)
પૃથ્વીવલયને આનંદ આપનારા (ચન્દ્ર પક્ષે કુમુદને
આનંદ આપનારા) એવા (ભાવપ્રાણદાનથી) જીવાતૃ-
જીવાડનારા (ચન્દ્ર) ને સ્તવું છું...

(વાસુદેવ પક્ષે- જે ઉત્તમ વિષ્ણુને લક્ષ્મીનો કર
= હાથ સંશ્રય કરે છે.)

□. હંસો નારાયણે વ્રધ્ને યતાવશ્ચે સિત્તચ્છદે ॥

*. કૂનાં-શુવાં વલયમ્, ઉત્પલાનિ ચ ।

C-૩ કેવલ અશ્લિષ્ટ પરંપરિત = જેમાં દ્વિઅર્થી શબ્દો વિના એક વસ્તુ સાથે અવયવો દ્વારા અભેદ દર્શાવાય.

માલિની છંદ (ન,ન,મ,ચ,ચ) યતિ ૮-૭
પંચદશાક્ષરીય... III III SSS ISS ISS

C-૩ મનુજસુખદલાનાં મોદસન્મજ્જરીણાં

સુરગૃહકુસુમાનાં મોક્ષહૃદ્હત્યફલાનામ્ ।

ગુરુરિહ સુરવૃક્ષઃ સત્ફલાવચ્ચકાનાં

જગતિ ભવતિ સાક્ષાત્ યાચકાનાં પ્રદાતા ॥

C-૩ અહીં ગુરુદેવ સાક્ષાત્ સુરતરુ છે કે જે યાચકોને મનુષ્યસુખોરુપી પર્ણના, આનંદરુપી સુંદર મંજરીના, સુરલોકરુપી ફૂલોના, મોક્ષરુપી મનોહરફળોના દાતાર થાય છે. હા... એ યાચકો શુભ ફલાવંચક બન્યા વિના રહેતા નથી (યોગચંથોમાં ફલાવંચક પ્રસિદ્ધ છે તે ત્યાંથી જાણી લેવું.)

C-૪ અશ્લિષ્ટ માલા પરંપરિત = જેમાં દ્વિઅર્થી શબ્દો વિના અનેક વસ્તુઓ સાથે અભેદ દર્શાવાય.

(D) વ્યસ્તરૂપક = જેમાં સમાસ વિના અભેદ દર્શાવાય.

(E) સમસ્તરૂપક = જેમાં સમાસ સહિત અભેદ દર્શાવાય.

ચન્દ્રલેખા છંદ (મ, ર, મ, ચ, ય) (યતિ ૭,૮)
પંચદશાક્ષરીય SSSSISSSSISSSIS

C-૪ એન:પઙ્કોણભાનુઃ સંસારતાપામૃતાંશુ-

શ્ચિન્મુક્તાસૌમ્યશુક્તિર્મોહદ્વિપૈકદ્વિપારિઃ^૧ ।

(D) શીલં સૂર્યો યશોઽબ્જં સૂરેર્મનોઽવારપારઃ

(E) હૃત્પુષ્પં શીલગન્ધિ શ્રીપ્રેમવૃક્ષસ્ય ચાઽભૂત્ ॥

C-૪ પાપ પંકને વિષે સૂર્ય, સંસારતાપને વિષે ચન્દ્ર, જ્ઞાનરુપી મોતીને વિષે સુંદર શક્તિ, મોહરુપી

૧. સોઽભૂવિતિ શેષઃ ।

હસ્તિને વિષે અનન્ય સિંહ જેવા તેઓ હતા.

(D) સૂરિદેવનું શીલ સૂર્ય હતું. યશ ચન્દ્ર હતો અને મન સાગર હતું.

(E) શ્રીપ્રેમરુપી વૃક્ષનું હૃદયરૂપી પુષ્પ શીલરૂપી સુગંધવાળું હતું.

❖ ❖ ❖ ❖ ❖

(F) સંપૂર્ણરૂપક - જેમાં અનેક કાર્ય-ધર્મોના અભેદથી અમુક વસ્તુ સાથે અભેદ દર્શાવાય.

(G) હેતુરૂપક - જેમાં સાધર્મ્યને કારણ તરીકે બતાવી અભેદ દર્શાવાય.

મન્દાકાન્તા છંદ (મ, ભ, ન, ત, ત, S, S)

યતિ ૪-૬-૭, સપ્તદશાક્ષરીય

SSSSIIIISSISISS

(F) શ્રીપ્રેમેન્દોર્વરશમસુધાકર્તુઃ તાપપ્રણાશિ-
રુપં દૃષ્ટ્વા ભવિકકુવલાન્યત્ર સમ્યક્ સ્ફુટાનિ ।

(G) નૈર્મલ્યાત્તુ સ્ફટિકનિકરસ્તેજસા તાપનસ્સ
ગામ્ભીર્યેણ પ્રવરજ્વલધિશ્ચાઽભવત્ પ્રેમસૂરિઃ ॥

(F) શ્રેષ્ઠ પ્રશમસુધાકર શ્રીપ્રેમરૂપી ચન્દ્રના પાપ-
પ્રણાશક એવા રુપને જોઈને અહીં ભવ્ય જીવો
રુપી કુમુદો સારી રીતે વિકસિત થાય છે.

(G) સૂરિ પ્રેમ નિર્મળતાથી સ્ફટિકસમૂહ, તેજથી
સૂર્ય અને ગંભીરતાથી ઉત્તમ (સ્વયંભૂરમણ)
સમુદ્ર બન્યા હતા.

❖ ❖ ❖ ❖ ❖

(H) તત્વાપહ્યુતિરૂપક - જેમાં વાસ્તવિકતાનો નિષેધ
કરીને જેની સાથે અભેદ બતાવવો છે, તે જ
છે, એમ કહેવાય.

શિખરિણી છંદ (ચ, મ, ન, સ, ભ, I, S)

સપ્તદશાક્ષરીય ISSSSSIIIISSIIIS

યતિ ૬-૭-૪

(H) ન સ પ્રેમાચાર્યઃ સ તુ પુનિતગઙ્ગાજલધિગા
ન સ પ્રેમાચાર્યઃ સ તુ વિબુધશૈલો રુચિરરુક્ ।

ન સ પ્રેમાચાર્યઃ સ તુ સલિલરાશિઃ સુકલિલઃ
 ન સ પ્રેમાચાર્યઃ સ તુ વિભુસુધર્મા સુચરિતઃ ॥
 ના, તે સૂરિ પ્રેમ નથી,
 તે તો પાવની ગંગા નદી છે,
 તે તો સુંદર કાન્તિવાળો સુરગિરિ છે,
 તે તો અત્યંત ગંભીર સમુદ્ર છે,
 તે તો સુંદર ચારિત્રવાળા સુધર્માસ્વામી છે.

❖ ❖ ❖ ❖ ❖

- (I) રૂપકરૂપકાલંકાર - જ્યાં એક રૂપકને અનુરૂપ બીજું રૂપક અપાય.
 (J) સમાધાનરૂપક - જ્યાં રૂપકથી વિરોધોદ્ભાવન કરીને સમાધાન કરાય.

પૃથ્વી છંદ (જ, સ, જ, સ, ય, I, S)
 યતિ-૮-૯, સપ્તશાક્ષરીય
 I S I I I S I S I I I S I S S I S

- (I) મનોમધુકરો ગુરો ! મમ ભવત્પદાબ્જાદુતે,
 ન ગચ્છતિ કદાપ્યન્યં ગુણપરાગરાગી ખલુ ।
 (J) વિમોહરિપવો ગુરો ! ગુણવિધું તુ દ્રષ્ટ્વા તવ,
 વહન્તિ હૃદયેન્ધનં તદિહ નામ નાત્યદ્ભુતમ્ ॥
 (I) ઓ ગુરુદેવ ! ગુણપરાગનો રાગી એવો મારા
 મનરૂપી ભમરો આપના ચરણકમળ વિના
 બીજે ક્યાંય જતો નથી,
 (J) ગુરુદેવ ! વિમોહરૂપી શત્રુઓ આપના ગુણરૂપી
 ચન્દ્રને જોઈને હૃદયરૂપી ઈંધણ બાળે છે. તેમાં
 મોટું આશ્ચર્ય નથી.

❖ ❖ ❖ ❖ ❖

પરિણામાલંકાર - જેમાં ઉપમાનના સ્વભાવનું
 પરિવર્તન દેખાડવું અભીષ્ટ છે.

- (i) સામાનાધિકરણ્ય પરિણામાલંકાર - જેની સાથે

જેનો અભેદ દર્શાવાય તે બંનેને જ્યાં સમાન
 વિભક્તિમાં મૂકાય.

- (ii) વેચધિકરણ્ય પરિણામાલંકાર - જ્યાં ઉક્ત
 બંનેને જુદી જુદી વિભક્તિમાં મૂકાય.

હરિણી છંદ (ન, સ, મ, ર, સ, I, S)

યતિ ૬-૪-૭, સપ્તશાક્ષરીય

I I I I S S S S S I S I I S I S

- (i) ગુરુગુણમર્યાં, પીત્વા લોકોઽમરત્વમિતઃ સુધાં
 શમરસમયં, પીત્વા પૂજ્યો, યથૌષધમેષ હિ ॥
 (ii) નયનજલતઃ, પાદ્યં પાદેઽસ્ય, ભક્તિભૂતોઽકરોત્ ।
 નમનકૃતિતઃ, મૌલેઃ સમ્યક્, સુમાઞ્જલિમેવ ચ ॥
 (i) ગુરુગુણમયી સુધાને પીને લોકો અમરપણુ
 પામ્યા.
 (ii) ભક્તિભરેલા જને તેમના ચરણમાં અશ્રુઓથી
 પાદપ્રક્ષાલન અને મસ્તકથી સમ્યક્ નમસ્કાર
 કરવા વડે કુસુમાંજલિ કરી હતી.

અતિશયોક્તિ અલંકાર = જ્યાં અસંભવિત
 કલ્પના કરી પ્રસ્તુત વસ્તુનું માહાત્મ્ય બતાવાય.

શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ (મ, સ, જ, સ, ત, ત, S)

યતિ ૧૨-૭, એકોનવિંશાક્ષરીય

S S S I I S I S I I I S S S I S S I S

યત્કીર્તિપ્રતિગીતિગાનસુરસ-સ્વર્ગાઙ્ગનાનાં મહા-

નિઃસ્વાનાચ્ચલિતાસનઃ સુરપતિ-ર્વત્તાવધાનઃ સ્વરે ।

દૃષ્ટું ક્ષિપ્રમહો ! જવી ગમનકૃચ્છચ્યા નિષિદ્ધો ભિયા,
 મા નિર્વિણ્ણમના હિ ભૂત્ સ જયતુ, શ્રીપ્રેમસૂરીશ્વરઃ ॥

જેમની કીર્તિમાં પ્રતિગત એવા ગીતના ગાનમાં
 જેમનું હૃદય ગયેલું છે એવી (તન્મય થયેલી) સુરસ્ત્રી
 (દેવાંગના)ઓના મોટા અવાજ (કોલાહલ)થી ઈન્દ્રનું
 આસન ચલિત થઈ ગયું,

તેણે (ઈન્દ્રએ) તે અવાજમાં ધ્યાન આપ્યું અને
 તરત જ વેગવાળા એવા તેણે દર્શન કરવા માટે
 ગમન કર્યું, પણ 'રખેને એ વૈરાગી થઈ જાય'

- એવા ભયથી ઈન્દ્રાણીએ ઈન્દ્રને રોક્યા. તે પ્રેમસૂરીશ્વર જય પામો...

(આશય એ છે કે દિવ્ય-અદ્ભુત સુખોનો સ્વામી ઈન્દ્ર પણ વૈરાગી થઈ જાય એવી શક્તિ સૂરિ પ્રેમના દર્શનાદિમાં હતી.)

સંદેહાલંકાર - જ્યાં સાદૃશ્યના કારણે વિષય અને વિષયીમાં સંદેહની પ્રતીતિ થાય ત્યાં સંદેહાલંકાર.

- (i) શુદ્ધા → જ્યાં ઉપર કહેલ સ્થળે સંદેહ જ રહે.
- (ii) નિશ્ચયગર્ભા → જ્યાં અમુક વિષય તો નથી એવો નિશ્ચય થાય.
- (iii) નિશ્ચયાન્તા → જ્યાં છેવટે વાસ્તવિક વસ્તુનો નિશ્ચય થાય.

કામદેવ તો શરીરરહિત છે અને આ તો સર્વાંગસુંદર છે. (અર્થાત્ શરીર તો છે જ)

- (iii) આમ સેંકડો સંકલ્પો કર્યા પછી બરાબર નિશ્ચય થયો કે આ તો પ્રેમસૂરીશ્વરજી છે...

ભ્રાન્તિમાન્ અલંકાર = જ્યાં પ્રસ્તુતને જોવાથી સાદૃશ્યના કારણે અપ્રસ્તુતનો ભ્રમ થાય તે. પ્રવાલજાલસઙ્કાશાં, દૃશં દ્રષ્ટ્વાડસ્ય મન્મથે । સૂર્યદ્વયોદયં મત્વા, વિસ્મિતોડભૂન્ન કો જનઃ ।।

કામદેવ પર (ક્રોધથી) પરવાળાના સમૂહ જેવી જેમની લાલ આંખ જોઈને, બે સૂર્યોનો ઉદય માનીને કોણ વિસ્મિત ન થયું ? (અર્થાત્ સર્વ જન વિસ્મિત થયા.)

*. હવે આગળ પ્રાયઃ બધા શ્લોકો અનુષ્ટુપ છંદમાં છે. મુખ્ય છંદોનું નિરૂપણ સમાપ્ત થાય છે. છંદો અગણિત છે. છંદોનુશાસન વગેરે ગ્રંથ દ્વારા અન્ય છંદોનું જ્ઞાન મેળવી શકાશે.

સગ્ધરા છંદ (મ, ર, ભ, ન, ય, ય) યતિ-૭-૭-૭ એકવીશાક્ષરીય.

SSSSISSSIIIISSISSSIS

- (i) કિં સ શ્રીસ્થૂલભદ્રો, ગણભૃદથ તુ કિં હીરસૂરિસ્ત્વરે કિં, કિં ગઙ્ગા સાગરઃ કિં, સુરગિરિરિહ કિં કલ્પવૃક્ષોડથવા કિમ્ ? ।
- (ii) સાક્ષાત્ શ્રીનન્દનઃ કિં ? ન યદતનુરયં ચૈષ સર્વાઙ્ગકાન્તઃ,
- (iii) સઙ્કલ્પાનાં શતૈસ્તુ, સ્વવધૃતિરભવત્ પ્રેમસૂરીશ્વરોડયમ્ ।।
- (i) શું તે સ્થૂલભદ્રજી છે ? ગણધર છે ? શું હીરસૂરિજી છે ? શું ગંગા છે ? શું સાગર છે ? શું મેરુપર્વત છે ? કે કલ્પવૃક્ષ છે ?
- (ii) શું સાક્ષાત્ કામદેવ છે ? ના... ના...

અપહ્નુતિ અલંકાર - જ્યાં પ્રકૃત ઉપમેયનો નિષેધ કરીને અપ્રકૃત ઉપમાનનો આરોપ કરાય.

- (i) **આરોપ્યાપહ્નવ** - જ્યાં પ્રસ્તુતનો નિષેધ કરીને જેની સાથે અભેદ બતાવવો છે, તેનો આરોપ કરાય તે.
- (ii) **અપહ્નવારોપ** - જ્યાં જેની સાથે અભેદ બતાવવો છે, તેનો નિષેધ કરીને પ્રસ્તુતનો જ આરોપ કરાય.
- (iii) **કૈતવાપહ્નુતિ** - જ્યાં બહાનાથી ક્ષપટથી ઉપમાનને ઉપમેયરૂપે બતાવાય.
 - (i) પ્રેમચન્દ્રમુખં નૈતદયં રાકાસુધાકરઃ ।
 - (ii) રાકાસુધાકરો નાયં, પ્રેમચન્દ્રમુખં ત્વિદમ્ ।।
 - (iii) યદ્વાચાવ્યાજતો નિત્યં, વિમોહવિષતસ્કરી । સુધા સંવર્ષતિ સ્માહો ! હ્યમરત્વપ્રદાયિની ।।

*. સૂરિ પ્રેમનું ગૃહસ્થાવસ્થાનું નામ પ્રેમચંદ હવું.

(લોકોની વાતો) (i) અરે ! આ પ્રેમચંદનું મુખ નથી આ તો પૂર્ણિમાનો ચંદ્રમા છે... (ii) ના ભાઈ ના, આ પૂર્ણિમાનો ચંદ્રમા નથી આ તો પ્રેમચંદનું મુખ છે.

(iii) જેમની વાણીના બહાને વિમોહરૂપી વિષને હરી લેનારી, અમરપણું દેનારી સુધા હંમેશા સમ્યક્ રીતે વરસતી હતી.

ઉલ્લેખાલંકાર - જ્ઞાતૃભેદ અથવા વિષયભેદથી જ્યાં એક વસ્તુનું અનેકરૂપથી વર્ણન થાય તે.

(i) **રુચ્યર્થયોગ**

(ii) **શ્લેષયોગ**

(i) ગુણાલયમહો કેચિત્, કેચિદ્ગુણાલયં ન્વિતિ ।

પ્રેમસૂરીશ્વરં પ્રીતા, વર્ણયન્તિ વિચક્ષણાઃ ॥

(ii) દર્શનાદિશ્રિયાં શ્રીદો, મોહાર્દને જનાર્દનઃ ।

શઙ્કરઃ શઙ્કરત્વેઽસાવિત્યાગમવિદો વિદુઃ ॥

(i) આનંદિત એવા કેટલાક વિચક્ષણો 'એ ગુણાલય છે' એમ કહીને અને કેટલાક 'એ રૂપાલય છે' એમ કહીને પ્રેમચંદની પ્રશંસા કરતાં હતા..

(ii) સૂરિ પ્રેમ સમ્યગ્દર્શનાદિના દાનને વિષે ક્રુબેર હતા, મોહને હણવામાં વાસુદેવ (જેવા વીર) હતાં અને સુખને કરવામાં શંકર હતા એમ આગમવેતાઓ જાણતા હતા.

ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર - જ્યાં અપ્રકૃત અર્થના સંબંધથી પ્રકૃત અર્થનું બીજી રીતે વર્ણન કરાય. જ્યાં 'મન્યે' ઇત્યાદિ પ્રયોગ હોય.

સમીપેઽસ્ય સદાનન્દા, સુધાયામિવ^૧ સાધવઃ ।

૧. અહીં ઇવ નો પ્રયોગ છે તેથી આ ઉપમાલંકાર કેમ નહીં ?

કલ્પના કાચિદૌચિત્યાદ્, યત્રાર્થસ્ય સતોઽન્યથા ।

ઘોતિતેવાદિભિઃ શબ્દૈરુત્પ્રેક્ષા સા સ્મૃતા યથા ॥

માટે ઉત્પ્રેક્ષામાં ય ઇવાદિ પ્રયોગ સમ્મત છે.

મન્યે મન્યુજયં ચક્રે^૨, ચક્રી દિશાં જયં યથા ॥
જાણે સુધામાં (ગરકાવ હોય તેમ તેમની પાસે સાધુઓ સદા આનંદવાળા રહેતાં.

જેમ ચક્રવર્તી દિગ્વિજય કરે તેમ તેમણે ક્રોધનો જય કર્યો એમ હું માનું છું.

સહોક્તિ અલંકાર - જ્યાં સહ અર્થવાળા શબ્દોથી અન્વય કરીને અતિશયોક્તિના બળથી ઉપમાનોપમેયની કલ્પના કરાય...

(i) **કાર્ય-કારણપોર્વાપર્યવિપર્યયરૂપાતિશયોક્તિમૂલક**
= કારણ પછી કાર્ય થાય, પણ અહીં બંનેને સાથે દર્શાવવા રૂપ અતિશયોક્તિ દ્વારા સહોક્તિ અલંકાર હોય.

(ii) **અભેદરૂપાતિશયોક્તિશ્લેષગર્ભિત** = જ્યાં

૧. માનાઘુપલક્ષણમેતત્ । ૨. સ ઇતિ શેષઃ ।

અભેદરૂપ અતિશયોક્તિ દ્વારા શ્લેષપૂર્વક સહોક્તિ દર્શાવાય.

(i) સુપટુપટુમાર્ગોઽપિ, મન્દમન્દગતિર્ગુરુઃ ।

મુમોચ પાદપદ્મે સ્વે, હ્યનન્તકર્મભિસ્સમમ્ ॥

(ii) સોમમિવ ગુરું દ્રષ્ટ્વા, ચકોરૈઃ સહ સાધવઃ ।

દૃગુત્સવં સમાપ્યૈનં, મેદુઃ પ્રમદમેદુરાઃ ॥

(i) અત્યંત ગરમ ગરમ રસ્તા પર પણ મંદ-મંદ ગતિવાળા સૂરિ પ્રેમ અનંત કર્મોની સાથે પોતાના ચરણકમળ મુક્તા હતા. (કર્મ મુક્તવા = નિર્જરા કરવી)

(ii) ચંદ્રની જેમ ગુરુને જોઈને એ નયનોત્સવને પામીને ચકોરની સાથે સાધુઓ પ્રમોદમેદુર થઈને આનંદિત થયા.

*. સોમશ્ચન્દ્રોઽમૃતં સોમઃ, સોમો રાજા યુગાદિભૂઃ ।

વિનોક્તિ અલંકાર - જેમાં કોઈ વસ્તુ નહીં રહેવાથી બીજી વસ્તુનું સૌંદર્ય કે અસૌંદર્ય બતાવાય.

चण्डतया विना पूज्ये, जगदेकविबोधके।
प्रकाशमान आदित्यस्त्रपातोऽस्ताचलं ययौ ॥

ચંડતા (સૂર્યપક્ષે કિરણોની તીક્ષણતા, ગુરુપક્ષે ક્રોધ) વિના પણ પ્રકાશમાન ગુરુદેવ જગતના અનન્ય વિબોધક હતા. માટે સૂર્ય શરમાઈને અસ્તાચલે જતો રહ્યો.

❖ ❖ ❖ ❖ ❖

સમાસોક્તિ અલંકાર - જ્યાં વિશેષણોની ખૂબ સમતાથી અપ્રસ્તુતની પ્રતીતિ થાય.

(9) वरतीर्थ समाप्येनं, वरकाष्ठा सुपोतकाः

૧. સપ્તમી વિભક્તિરત્ર, પૂજ્યવિશેષણમિદમ્ । ૨. તીર્થ પ્રવચને પાત્રે, લઘ્યામ્નાયેઽ જલોત્તારે, મહાસત્ત્વે મહામુનૌ ॥ ઇત્યુક્તેઃ । ૩. 'પુત્તા ય સીસા ય સમં વિભક્તા' ઇત્યુક્તેઃ પોત-પદમત્ર શિષ્યાર્થે વર્તતે ।

સદાયના સાન્નિધ્યને હું ઝંખુ છું. મારાથી શિવનગર સાંકડું તો નહીં જ થઈ જાય...

❖ ❖ ❖ ❖ ❖

સ્વભાવોક્તિ અલંકાર - જ્યાં માત્ર સ્વભાવનું વર્ણન હોય.

श्रुतादिसम्पदग्रयोऽसौ, क्षमादिसुन्दरो गुरुः ।
मैत्र्यादिभावितो भाव-सारं श्रामण्यमातनोत् ॥

શ્રુતાદિ સમ્પદગ્રયોઽસૌ, ક્ષમાદિ સુન્દરો ગુરુઃ ।
મૈત્ર્યાદિ ભાવિતો ભાવ-સારં શ્રામણ્યમાતનોત્ ॥
શ્રુતાદિ (આઠ) સંપત્તિથી શ્રેષ્ઠ, ક્ષમાદિ (દશ યતિધર્મ) થી સુંદર, મૈત્રી આદિ (ચાર ભાવના) થી ભાવિત, એવા આ ગુરુએ ભાવસાર એવા શ્રામણ્યનો વિસ્તાર કર્યો.

❖ ❖ ❖ ❖ ❖

વ્યાજોક્તિ અલંકાર - જ્યાં પ્રગટ થઈ જનારી વાતને કારણવશ અત્યંત સામ્યથી બહાનાથી ઘુષાવાય.

नितम्बिनीमतिक्रम्य पारमापुः सुखं सुखम् ॥

હોડી પક્ષે : આ ઉત્તમ જલોતારને પામીને ઉત્તમ લાકડાવાળી સુંદર હોડીઓ નદીને ઓળંગીને સુખે સુખે પાર પામી...

શિષ્ય પક્ષે : (સૂરિ પ્રેમરુપી) ઉત્તમતીર્થને પામીને ઉત્તમકક્ષાના સુશિષ્યોએ સ્ત્રીને ઓળંગીને (સ્ત્રી પરિષદ પર વિજય મેળવીને) સુખે સુખે (ચારિત્રનો) પાર પામ્યા...

❖ ❖ ❖ ❖ ❖

વક્રોક્તિ અલંકાર - જ્યાં અન્ય પ્રકારે કહેલ વાક્યની તેના વાચ્યાર્થના આધારે કાકુ દ્વારા બીજી રીતે યોજના કરીને કહેવાય.

गुरुगुण ! गुरो ! याचे, सान्निध्यं ते सदानतम् ।
न हि शिवपुरं मत्तः, सङ्कटं तु भविष्यति ॥
ओ गरवा गुणोवाणा गुरुदेव ! आपना

बहुवियोगदुःखार्तेः, शिष्यैर्दृग्जलपूरितैः ।

મિલિત્વા વિપ્રણમ્યેનં, શિરશ્ચિરસ્ય નોદ્ધૃતમ્ ॥
બહુવિયોગના દુઃખથી આર્ત, આંસુઓથી પૂર્ણ, એવા શિષ્યો ગુરુને ભેગા થઈ વિશેષથી પ્રણામ કરીને લાંબો સમય સુધી માથું ઊંચું કરતા ન હતા...

❖ ❖ ❖ ❖ ❖

સામાન્યોક્તિ અલંકાર - અવ્યક્તગુણવાળા પ્રસ્તુત અને અપ્રસ્તુત ગુણસામ્યથી એકરુપતાનું વર્ણન કરાય..

गुरुप्रेमस्मितं द्रष्ट्वा,

लोकास्तु कटुतां मधौ ।

द्राक्षायां तिक्ततां दध्यु-

स्तत्यजुर्विबुधाः सुधाम् ॥

*. શિષ્યોને ભક્તિનું પ્રદર્શન નથી કરવું માટે આંસુઓની ધારાઓને ઘુષાડવા માટે પ્રણામ કરવાના બહાને લાંબો સમય સુધી માથું ઊંચું કરતાં ન હતા.

સૂરિ પ્રેમનું સ્મિત જોઈને લોકોને મધમાં કડવાશ લાગી, દ્રાક્ષમાં તીખાશ લાગી અને દેવોએ તો સુધાને (અવજ્ઞાથી) છોડી દીધી...

વિરોધાલંકાર - જ્યાં અભ્યાસથી વિરોધ લાગે પણ પછી તેનો પરિહાર કરાય.

શિખરિણી છંદ**

સ્પૃહારક્ષઃકાન્તા, ક્વચિદપિ હૃદિ પ્રાપ્ત ન પદં,
તૃણાયત્રત્યાર્થાન્નપિ ન હૃદયેઽમન્યત યતિઃ ।

લઘુત્વાત્તદ્કાર્યાદ્ વિરહિતતમેઽસ્મિન્ ગુરુવરે,
તથાઽપ્યુદ્ધર્વાશાયાં ગતિવતિ મહન્મેઽસ્તિ કુતુકમ્ ॥

સ્પૃહારાક્ષસી તેમના હૃદયમાં કદી'ય સ્થાન ન પામી.. ઐહિક વિષયો તૃણસમા'ય ન લાગ્યા...

*. ઉપરોક્ત વિરોધાલંકારના જાતિ, દ્રવ્ય, ગુણ, ક્રિયાથી ૧૭ ભેદો અલંકારચિન્તામણિમાંથી જાણવા.

** . આ છંદની ઝેમ્યુલા પૂર્વે બતાવી છે.

સ્પૃહાથી જન્મતી-લઘુતા (દીનતા)થી સંપૂર્ણપણે રહિત છતાં'ય ઉદ્ધર્વ દિશામાં જ ગમન કરતા.

ઓ ગુરુવર ! આપ ખરેખર મહાઆશ્ચર્ય છે. (શ્લેષથી જ સમાધાન ગુરુ = વજનદાર નહીં પણ આચાર્ય)

(i) **વિભાવના** - જ્યાં કારણ વિના કાર્યોત્પત્તિ થાય.

(ii) **વિશેષોક્તિ** - જ્યાં કારણ છતાં કાર્યોત્પત્તિ ન થાય.

(iii) **અસંગતિ** - કાર્ય-કારણ હોય તેનાથી અન્ય સ્થાને કાર્ય થાય.

(i) **ખાદન્નપિ ન પુષ્ટોઽભૂત્ મુક્તિશ્રીસદ્ગમોત્સુકઃ ।**

(ii) **ઉપોષિતોઽપ્યગાત્ પુષ્ટિ, સજ્ઞાનધ્યાનશેખરઃ ॥**

(iii) **વાતરોગાવિલે તસ્મિન્, શિષ્યવ્રજોઽતિપીડિતઃ ।**
શ્રીસદ્ધસ્ય ભિદાયાસ્તુ, સમ્ભિન્નં હૃદ્ ગુરોરભૂત્ ॥

(i) **મુક્તિરુપી લક્ષ્મીના સમાગમ માટે ઉત્સુક**

એવા ગુરુદેવ વાપરતા (જમતા) છતાંય પુષ્ટ થતાં ન હતા.

(ii) **સદ્જ્ઞાન** - ધ્યાનથી શોભતા એવા તેઓ ઉપવાસમા'ય પુષ્ટિ પામતા હતા...

(iii) તેઓ વા રોગથી યુક્ત હતાં અને શિષ્યસમૂહ અતિ પીડિત હતા. શ્રીસંઘના ભેદથી ગુરુનું હૃદય અત્યંત ભેદાઈ ગયું.

દીપક અલંકાર - જ્યાં પ્રસ્તુત અને અપ્રસ્તુતમાં એક ધર્મના સંબંધથી ઉપમાનોપમેય ભાવ પ્રતીત થાય.

કનકાત્ કનકાદ્રિશ્ચ, સોમઃ સોમતયા તથા ।
દિનકરઃ કરૈર્ભાતિ, બ્રહ્મણાઽસૌ જગદ્ગુરુઃ ॥

મેરુ સુવર્ણથી, ચન્દ્ર સૌમ્યતાથી, સૂર્ય કિરણોથી, અને આ જગદ્ગુરુ બ્રહ્મચર્યથી શોભતા હતા.

દ્રષ્ટાંત અલંકાર - જ્યાં બે વાક્યોમાં બિંબપ્રતિ-બિંબભાવરુપ સામાન્યધર્મનું કથન હોય.

ગલિતદુરિતા ભૂતાઃ, પાપિનોઽપ્યસ્ય દર્શનાત્ ।

વિભાકરવિભા ભેત્તિ, સૂચીભેદ્યં તમોઽપ્યરમ્ ॥

પાપીઓ પણ તેમના દર્શનથી પાપરહિત બન્યા, સૂર્યની પ્રભા અત્યંત ગાઠ અંધકાર ને'ય તત્કાળ ભેદી જ નાંખે છે ને ?

વ્યતિરેકાલંકાર - જ્યાં ઉપમાન -ઉપમેયનું ભેદપ્રધાન સાદૃશ્ય પ્રતીત થાય છે.

કલાભૃદિવ શીલં તે, ગુરો ! નાઽસ્ત્યન્ન સંશયઃ ।

વૃદ્ધૌ પક્ષદ્વયેઽપ્યઙ્ક-શૂન્યત્વે તુ વિશેષતા ॥

ગુરુદેવ ! આપનું શીલ તો ચન્દ્રમા જેવું છે તેમાં તો કાંઈ સંશય નથી, પણ (શુક્લ-કૃષ્ણ) બન્ને'ય પક્ષમાં વૃદ્ધિ અને કલંકશૂન્યતાથી તે બેમાં તફાવત છે.

શ્લેષાલંકાર - જ્યાં ભિન્ન/અભિન્ન પદોથી એક જ વાક્ય અનેક અર્થોને કહે..

મહાવ્રતી સુધારોચિ-મૌલિર્જગતિ શઙ્કરઃ ।

પાતુ વઃ સ સ્મરારતિ-ભૂતપઃ ભૂતિશેખરઃ ॥

ગુરુપક્ષે → મહાવ્રતને ધારણ કરનારા, જેમનું મુખ અમૃતસમી કાન્તિવાળું છે તેવા, જગતમાં સુખ કરનારા, કામદેવના શત્રુ, જીવોના પાલનહાર, સમૃદ્ધિથી શોભતા એવા તે (ગુરુદેવ) તમારું રક્ષણ કરો !

શંકરપક્ષે → જગતમાં મહાવ્રતી (શંકરનું લૌકિક ગુણાનિષ્પન્ન પર્યાયવાચી નામ) કામરુપિ, જેના મસ્તક પર ચંદ્ર છે તેવા, ભૂતપાલક, ભસ્મથી શોભતા એવા શંકર તમારું રક્ષણ કરો.

આક્ષેપ અલંકાર - જેમાં કહેવાતા વિષયોના

હણવાની ક્ષમતાવાળું યાન્ત્રિક શસ્ત્ર) થી સંસારરૂપી શત્રુનો વધ કરાયો તેવા, હે ગુરુદેવ ! 'આપ ખૂબ દયાળુ છો' એમ કેમ કહેવાય છે ?

અપ્રસ્તુત પ્રશંસા અલંકાર- જ્યાં અપ્રાસંગિક નિરુપણથી પ્રાસંગિક અર્થની પ્રતીતિ થાય.

હાલાહલં શ્રિતાં રે ! રે ! કિં વિહાય સુધાં મુધા ।
સંસારતારણઃ સોઽયં, સુગુરુઃ સમુપાસ્યતામ્ ॥

(હે જગતના જીવો !) સુધાને ફેગટ છોડીને ઝેરને આશરે કેમ જાઓ છો ?

સંસારતારણ એવા આ સદ્ગુરુની ઉપાસના કરી લો...

*. અહીં સુધાને છોડી વિષને આશ્રય કરવારુપ અપ્રાસંગિક નિરુપણથી સંસારનો ત્યાગ કરી સદ્ગુરુની સમુપાસના કરવારુપ પ્રાસંગિક અર્થની પ્રતીતિ થાય છે.

વિશેષજ્ઞાન માટે નિષેધાભાસની ચર્ચા હોય.

ન યાંચે ત્વાં ગુરો ! યાજ્ઞા-પૂરણસુરશાખિનમ્ ।
ત્વચ્યાપ્તે યાચનાદીનઃ, કો ભવેજ્જગતીતલે ? ॥

ઓ ગુરુદેવ ! યાચનાને પૂરવામાં સુરતરુ સમાન આપની પાસે હું કાંઈ માંગતો નથી... કારણ કે આપને પામીને જગતમાં યાચનાથી દીન કોણ હોઈ શકે ?

વ્યાજસ્તુતિ અલંકાર - જ્યાં નિદાંથી પ્રશંસાની અને પ્રશંસાથી નિદાંની પ્રતીતિ થાય.

યેન સામ્યશતઘ્ન્યાઽભૂત્, સંસારારિસમાપનમ્ ।
કથમતિકૃપાલુઃ સ, ત્વં ગુરો ! નનુ ગીયસે ॥

જેના વડે સમતારુપી શતઘ્ની (સો વ્યક્તિને

*. આપે મારી પ્રાર્થનાઓ પૂરી કરવી જોઈએ એવો આક્ષેપ છે.

પર્યાયોક્તિ અલંકાર - જ્યાં પ્રસ્તુત કાર્યના વર્ણનથી પ્રસ્તુત કારણની પ્રતીતિ થાય..

પ્રેમર્ષિગણમુદ્દિશ્ય, રસવર્તી તુ ષઙ્કસામ્ ।

કૃતાં કૃત્સ્નાં નિરાશાસ્તુ, શ્રાદ્ધા બુભુજિરે ખલુ ॥

સૂરિ પ્રેમના સમુદાયને ઉદ્દેશીને કરેલ ષ્ડ રસવાળા (સ્વાદિષ્ટ) સંપૂર્ણ ભોજનને શ્રાવકો (પોતે જ) નિરાશ થઈને આરોગતા હતા*.

પ્રતીપ અલંકાર - જ્યાં કિં, ઉત આદિથી ઉપમાનનો આક્ષેપ થાય છે. અથવા ઉપમાનને જ અનાદરાધિક્યથી ઉપમેય બનાવાય...

જન્મજરામૃતીઃ હન્તિ, શ્રીપ્રેમસૂરિભારતી ।

*. અહીં ઔદ્દેશિક રસોઈને સંપૂર્ણપણે શ્રાવકો જ જમ્યા, એ પ્રસ્તુત કાર્યથી એ પ્રસ્તુત કારણનું જ્ઞાન થાય છે કે સૂરિપ્રેમના ગણની નિર્દોષ ગોચરીની કટ્ટરતાથી સાધુઓએ અંશમાત્ર પણ દોષિત ન વહોર્યું..

કિમસ્તિત્વં વિભર્તીહ, નિસ્ત્રપા તુ સુધા મુધા ॥

જો સૂરિપ્રેમની વાણી જન્મ-જરા, મરણને હણે છે તો પછી અહીં બેશરમ એવી સુધા સ્નેહગટની કેમ અસ્તિત્વ ધરાવે છે ?

અનુમાન અલંકાર - જ્યાં અનુમાન દ્વારા અભીષ્ટ વસ્તુ સાથે અભેદ દર્શાવાય.

दुश्च्यवनाभिमानस्य, च्युतिः कृता सुधर्मणा ।
सतन्त्रः स यदायातः सेवयै गच्छकैतवात् ॥

(ઈન્દ્રની સભા-સુધર્માથી ય સુંદર) સુધર્મથી તેમણે અથવા સુંદર ધર્મવાળા ગુરુદેવે નક્કી ઈન્દ્રનું અભિમાન ઉતારી નાંખ્યું હતું, કારણકે તે

*. સુધા તો મૃત્યુને જ હણે, તે ય લૌકિક માન્યતા મુજબ, હકીકતમાં તો તેવું ય નથી. ગુરુદેવની વાણી જન્મ-જરા-મૃત્યુ ત્રણેને હણે.

ગરજના બહાને સપરિવાર સૂરિદેવની સેવામાં ઉપસ્થિત થયો હતો.

(સૂરિ પ્રેમના પટ્ટધર શ્રીયશોદેવસૂરિજીને ઈન્દ્રની અને મુનિવરોને દેવોની ઉપમા આપી છે.)

અર્થાન્તરન્યાસ અલંકાર - જ્યાં સામાન્ય-વિશેષભાવ કે કાર્યકારણભાવથી પ્રસ્તુત સમર્થન થાય.

परिचर्यापराः केऽस्य न बभूवुर्महामतेः ? ।
भाग्यसम्भारलभ्येऽर्थे, न मन्दा अप्युदासते ॥

આ મહામતિની સેવનામાં કોણ તત્પર ન બન્યા ? ખરેખર, ભાગ્યના સંભારથી જ મળે એવી વસ્તુને વિષે તો, મંદબુદ્ધિઓ પણ ઉપેક્ષા નથી કરતાં.

યથાસંખ્ય અલંકાર - પૂર્વે જે ક્રમથી કહ્યું હોય, તે જ ક્રમથી પછી કહેવું.

आत्मने च विनेयाय,
संसाराय ददौ गुरुः ।

वदान्येषु वरेण्योऽसौ,
कष्टं कृपां जलाञ्जलिम् ॥

દાનેશ્વરીઓમાં ઉત્તમ એવા આ ગુરુદેવે જાતને કષ્ટ, શિષ્યોને કૃપા અને સંસારને જલાંજલિ આપી હતી.

અર્થાપત્તિ અલંકાર - જેમાં અમુક વસ્તુને કારણે અન્ય અર્થની આપત્તિ-તેનું જ્ઞાન સહજ થઈ જાય તે.

पण्डाऽतिपण्डितानां तु, तत्पजेऽन्वर्थतां क्षणात् ।

૧. પણ્ડા તત્ત્વાનુગા બુદ્ધિઃ - હૈમ ।

विज्ञायास्य सुविज्ञानं, परेषां तु कथैव का ? ॥

એમના સુંદર વિશેષ જ્ઞાનને વિશેષથી જાણીને મહાપંડિતોની પણ પંડા (તત્ત્વાનુસારી બુદ્ધિ) પોતાના નામની ગુણનિષ્પન્નતાને તરત છોડી દેતી હતી. (કુંઠિત થઈ જતી હતી) તો બીજાઓની તો વાત જ ક્યાં રહી ?

પરિસંખ્યા અલંકાર - જ્યાં એક વસ્તુની અનેક પ્રકારની સ્થિતિ સંભવતી હોવા છતાં અન્ય પ્રકારની નિષેધીને એક પ્રકારની નિયમિત કરી દેવાય.

*લોભો ગુણે ન વિત્તેઽસ્ય,

रागो मुक्तौ न संसृतौ ।

૧. અર્થાત્ અન્ય લોકોની બુદ્ધિ તો કુંઠિત થઈ જ જતી હતી.

*. જગતને લોભ ઘણી જગ્યાએ હોય છે. પણ અહીં તેને ગુણમાં જ નિયમિત કર્યો છે. એમ અન્ય પ્રકાર પણ સમજવું.

દ્વેષો મોહે ન જીવાદૌ,

મનો જિને ન વિગ્રહે ॥

તેમને લોભ ગુણમાં હતો, ધનમાં નહીં. રાગ મુક્તિમાં હતો, સંસારમાં નહીં. દ્વેષ મોહ પર હતો, જીવાદિમાં (આદિથી અજીવમાં) નહીં અને તેમનું મન પ્રભુમાં હતું, (પોતાના) શરીરમાં નહીં.

❖ ❖ ❖ ❖ ❖

સમુચ્ચય અલંકાર - જેમાં અનેક ક્રિયાઓને બતાવીને પ્રસ્તુત વસ્તુનું માહાત્મ્ય બતાવ્યું હોય.

ઉપજાતિ છંદ -

સજ્ઞાનસદ્ધ્યાનરતોઽયમાર્યઃ,

સર્વાર્થસિદ્ધત્રિદશાઃ સ્તુવન્તિ ।

સન્તસ્તુ સાલમ્બનતાં વ્રજન્તિ,

જર્ગન્તિ સુસ્થાનિ તથા ભવન્તિ ॥

૧. નિરાલમ્બા નિરાધારા વિશ્વાધારા વસુન્ધરા ।

યચ્ચાવતિષ્ઠતે તત્ર, ધર્માદન્યત્ર કારણમ્ ॥ ઇત્યાદ્યુક્તેઃ

આ આર્ય સદ્જ્ઞાન-સદ્ધ્યાન માં લીન છે - સર્વાર્થસિદ્ધના સુરો સ્તુતિ કરી રહ્યા છે... સંતો સાલંબનપણું પામે છે અને જગત (આ મહર્ષિના પુણ્યથી) સુસ્થ (ઉપદ્રવરહિત) બને છે.

❖ ❖ ❖ ❖ ❖

સંકર અલંકાર - જ્યાં રૂપકાદિ અલંકારોનું મિશ્રણ હોય.

સેવન્તે સ્મ સુપદ્માઙ્કં ગુણપ્રમોદમેદુરાઃ ।

શીલસુરભિનાઽઽકૃષ્ટા, હંસાસ્તુ ગુરુમાનસમ્ ॥

સુપદ્માઙ્કમ્ - શ્લેષ - પદ્ય < કમળ
લક્ષ્મી

ગુણપ્રમોદઃ રૂપક + શ્લેષ

ગુણઃ < વર્ણાદિ ગુણો
ક્ષમાદિ ગુણો

શીલસુરભિઃ રૂપક + શ્લેષ

શીલમ્ < સ્વભાવ
ચારિત્ર

હંસાઃ શ્લેષ - હંસઃ* < પંખી
મુનિ

ગુરુમાનસમ્ - રૂપક + શ્લેષ

માનસમ્ < સરોવર
મન ગુરુઃ < મોટા
આચાર્ય

હંસપક્ષે → સુંદર કમળોવાળા મોટા માન-સરોવરને તેના સ્વભાવ અને સુગંધથી આકર્ષિત થયેલા તથા (શીતળતાદિ) ગુણોથી જનિત પ્રમોદથી આનંદિત થયેલા હંસો સેવતા હતા...

મુનિપક્ષે → સુંદર (જ્ઞાનાદિ) લક્ષ્મીવાળા એવા ગુરુના મનને ચારિત્ર-રૂપી સુરભિથી આકર્ષિત થયેલા (ક્ષમાદિ) ગુણોથી જનિત પ્રમોદથી આનંદિત

*. 'હંસો નારાયણે વ્રધ્ને, યતાવશ્ચે સિતચ્છદે'। ઇત્યુક્તેઃ।

થયેલ મુનિઓ સેવતા હતા. (ગુરુના મનને અનુકૂળ વર્તતા હતા.)

અહીં અલંકારોનું નિરૂપણ પણ પૂર્ણ થાય છે. આ અલંકારોને અર્થાલંકારો કહેવાય છે.

અનુપ્રાસાદિ શબ્દાલંકારોના જિજ્ઞાસુઓ અન્ય ગ્રંથોથી તેનું જ્ઞાન મેળવી શકશે.

(અનુષ્ટુબ્)

નેત્રારિખયુગે વર્ષે ચાણસ્માનગરે મયા ।

દેવગુરુપ્રભાવેણ કૃતિરેષા કૃતા ખલુ ॥

વિ.સં. ૨૦૬૨, ચાણસ્માનગરે (ભટેવા પાર્શ્વનાથ) પ્રભુ અને ગુરુના પ્રભાવથી આ કૃતિ મારા વડે કરાઈ છે.

યદત્રાસૌષ્ઠવં કિઞ્ચિત્, તન્મમૈવ ગુરોર્ન હિ ।

યદત્ર સૌષ્ઠવં કિઞ્ચિત્, તદ્ ગુરોરેવ મે ન હિ ॥

અહીં જે કાંઈ અસૌષ્ઠવ (સારાપણાનો અભાવ)

છે, તે માત્રં જ છે. ગુરુનું નથી અને અહીં જે સારાપણું છે. તે ગુરુનું જ છે, માત્રં નથી.

અલ્પાખ્યાનકૃતાગાશ્ચાસ્મ્યનલ્પગુણશાલિનઃ ।
તસ્મૈ ચોત્સૂત્રભાષા ચેન્મિથ્યા મે દુષ્કૃતં ભવેત્ ॥
શુદ્ધતાં મે ક્ષતિશ્ચાત્ર, કૃતકૃપૈઃ સુકોવિદૈઃ ।
સાવૃત્તેઃ સૂક્ષ્મબુદ્ધેર્યા, માદૃશસ્તુ કથૈવ કા ? ॥

રે ! અનલ્પ ગુણથી શોભતા ગુરુવરના (ગુણોના) અલ્પાખ્યાનના દોષથી હું અપરાધી છું. તેના માટે અને જો કોઈ ઉત્સૂત્રભાષણ થયું હોય તો તેના માટે મિચ્છામિ દુઃકલ્પમ્.

કૃપા કરીને વિદ્વદ્વર્યો મારી ભૂલોનું શોધન કરે. જો છદ્મસ્થ એવા સૂક્ષ્મબુદ્ધિવાળાની ય ભૂલ થઈ શકે છે. તો મારી તો વાત જ ક્યા રહી ?

(વસન્તતિલકા)

હે સદ્ગુરો ! ગુરુગુણામ્બુનિધે ! ગુણાસ્તે,

૯૭

વાચસ્પતેરપિ વચોઽતિગકા વિભાન્તિ ।
મોહો મમૈષ ગુણરાગવિજૃમ્ભિતો વા,
દુઃશક્યકાર્યકરણેઽસ્મિ યતઃ પ્રવૃત્તઃ ॥

ઓ સદ્ગુરુ ! ઓ ગુરુગુણોના સાગર ! વાચસ્પતિના વચનોને ય અગોચર એવા આપના ગુણો શોભી રહ્યા છે. ખરેખર આ ગુણાનુરાગથી થયેલ મારો મોહ જ છે કે અશક્ય કાર્ય કરવા પ્રવૃત્ત થયો છું. (અર્થાત્ મેં ઘણું ભાષણ કર્યું. પણ આપના ગુણોનું વર્ણન એ મારા ગજાની બહારની વાત છે.)

(વસન્તતિલકા)

યાવત્ સુમેરુરચલોઽચલિતો ગુરોઽસ્તિ
યાવજ્જગત્પતિમતો જગતીહ ભાતિ ।
કલ્યાણબોધિહૃદિ તેઽસ્તુ પરા પ્રતિષ્ઠા
શ્રીપ્રેમ ! નાઽપરમતઃ કિમપિ બ્રુવેઽહમ્ ॥

૯૮

ગુરુદેવ ! જ્યાં સુધી સુમેરુપર્વત અચલિત છે અને જ્યાં સુધી જગતમાં જિનધર્મ શોભે છે. ત્યાં સુધી કલ્યાણબોધિના હૃદયમાં આપની પરમપ્રતિષ્ઠા હોજો.

ગુરુ પ્રેમ !

આથી વધુ હું કાંઈ જ કહેતો નથી.

इति वैराग्यदेशनादक्षाचार्यदेवश्रीमद्विजयहेमचन्द्रसूरिशिष्य-
पंन्यासप्रवरश्रीकल्याणबोधिबिजयगणिगुणितं
छन्दोऽलङ्कारनिरूपणम् ।

૯૯

❖ દોષનિરૂપણ ❖

જો અલંકારનો પ્રયોગ કરવામાં દોષ સેવવામાં આવે તો તે કાવ્યની શોભા વધારવાને બદલે ઘટાડે છે. માટે દોષનો પરિહાર કરવો જોઈએ. અલંકારો પ્રાયઃ ઉપમામૂલક હોવાથી અહીં ઉપમાદોષો બતાવાય છે. તેના પરથી અન્યત્ર પણ સમજી લેવું.

● ન્યૂનાધિકપણાથી થતાં દોષો ●

- (૧) જાતિન્યૂનત્વ → ચણ્ડાલૈરિવ યુષ્માભિઃ સાહસં પરમં કૃતમ્ । અહીં સાહસિક તરીકે ક્ષત્રિયની ઉપમા આપવી જરૂરી હતી, તેની બદલે ચંડાળની આપી માટે જાતિન્યૂનત્વ દોષ છે.
- (૨) પ્રમાણન્યૂનત્વ → વહ્નિસ્ફુલિઙ્ગ ઇવ ભાનુરયં ચકાસ્તિ । અહીં સૂર્યને અગ્નિના તણાણની ઉપમા આપી હોવાથી પ્રમાણન્યૂનત્વનો દોષ છે.
- (૩) જાતિ અધિકત્વ → વેદ્યા ઇવ પદ્માસનસ્થશ્ચક્રવાકઃ ।

૧૦૦

અહીં ચક્રવાક પંખીને બ્રહ્માની ઉપમા આપી હોવાથી જાતિઅધિકત્વ દોષ છે.

(૪) **પ્રમાણઅધિકત્વ** → પાતાલમિવ નાભિસ્તે । અહીં નાભિને પાતાળની ઉપમા આપી હોવાથી પ્રમાણ અધિકત્વ દોષ છે.

(૫) **ધર્માધિકત્વ** → કુન્દલયવ્વ સમુપ્ફુલ્લગુચ્છલીળ-ભમરગણા । અહીં ભ્રમરમાં અધિક ધર્મવાળી કુન્દલતાની ઉપમા આપી હોવાથી ધર્માધિકત્વ દોષ છે.

(૬) **ધર્મન્યૂનત્વ** → નયણોહિં વ કમલેહિં વાવી વહુ વ્વ સુહાવેઙ્ । અહીં કમળ વગેરેને નેત્રાદિથી સરખાવ્યા છે. પણ તે ઉપમાનો માત્ર વધૂપક્ષે જ છે. માટે ધર્મન્યૂનત્વદોષ છે.

● **લિંગાદિના ભેદથી થતાં દોષો** ●

(૧) **લિંગભેદ** → વાપીવ વિમલં વ્યોમ, હંસીવ ધવલઃ શશી । અહીં વાપી સ્ત્રીલિંગ છે અને વ્યોમ

સૂર્યમાંથી જલવૃષ્ટિની ઉપમા આપી છે. કે જે અસંભવિત છે.

● **અપરિહાર્ય દોષો** ●

આ દોષો હકીકતમાં દોષરૂપ નથી ગણાતા. કારણ કે તેનો પરિહાર શક્ય નથી.

(૧) **કાળભેદ** → પુત્રમાપ કુમુદ્વતી પ્રસાદમિવ ચેતના । અહીં પ્રસ્તુત વસ્તુ ભૂતકાળમાં છે. જ્યારે ઉપમાન વર્તમાનકાળમાં છે.

(૨) **પુરુષભેદ** → વિભ્રાજસે ત્વં લતેવ । અહીં લતાના પક્ષે વિભ્રાજતે એમ તૃતીયપુરુષનું રૂપ આવે.

(૩) આજ્ઞાર્થાદિ ભેદ ગઙ્ગોવ પ્રવહતુ તે સદૈવ કીર્તિઃ । અહીં ગંગા સાથે પ્રવહતિ એવું રૂપ જોઈએ.

(આકાશ) નપુંસકલિંગ છે. હંસી સ્ત્રીલિંગ છે અને ચન્દ્ર પુંલિંગ છે. માટે લિંગભેદ દોષ છે.

(૨) **વચનભેદ** → સરાંસીવામલં વ્યોમ કાશા ઇવ સિતઃ શશી । અહીં સરોવર બહુવચનમાં છે. અને આકાશ એકવચનમાં છે. માટે વચનભેદ દોષ છે.

અપવાદ - જ્યાં વચનભેદે પણ ધર્મો એકરૂપ હોય તો બંનેમાં અનુગમ થઈ શકે છે. માટે દોષ નથી. જેમકે → તદ્વેષો દધતે શોભાં તદીયા વિભ્રમા ઇવ ।

● **અસાદૃશ્યાદિથી થતાં દોષો** ●

(૧) **અસાદૃશ્ય** → ગ્રન્થામિ કાવ્યશશિનં વિતતાર્થરશિમ્ । અહીં કાવ્યને ચન્દ્રની ઉપમા આપી છે. પણ તે બેમાં સાદૃશ્ય નથી.

(૨) **અસંભવ** → જાજ્વલ્યમાના ઇવ વારિધારાઃ દિનાર્ધભાજઃ પરિવેષિણોઽર્કાત્ । અહીં મધ્યાહ્ન

ટૂંકમાં સર્વત્ર ઔચિત્ય જાળવવું જોઈએ - ઉચિતસ્થાનવિન્યાસાદલક્ષ્મીતિરલક્ષ્મીતિઃ ।

ઉચિત સ્થાને કરેલ પ્રયોગથી જ અલંકાર ખરી રીતે અલંકાર બની શકે.

✦ **કાવ્યરચના માટે MASTER KEYS** ✦

(૧) કાવ્યની રચના માટે કેટલું જ્ઞાન જોઈએ ? તેનો જવાબ એક શ્લોકમાં એવી રીતે આપ્યો છે કે એવો કોઈ વિષય નથી કે જે કાવ્યનું અંગ ન બને (ન્યાય, વ્યાકરણ, કોષ, શિલ્પ, નીતિ વગેરે..) માટે કવિના માથે મોટો ભાર છે.(આનો એક અર્થ એ પણ થઈ શકે કે આપણા કોઈ પણ વિષયના જ્ઞાનનો ઉપયોગ કાવ્યરચનામાં થઈ શકે છે.)

- (૨) વ્યાકરણનું જ્ઞાન ન હોય તો ય સંસ્કૃતની બે બુક તો સારી રીતે થયેલ હોવી જોઈએ. તેના બાદ વાંચનનો ય સારો અભ્યાસ જોઈએ.
- (૩) કોષજ્ઞાન વિના કાવ્યરચના કરતાં અડચણો આવે, અને શબ્દદોષોની પ્રચુરતા થાય. માટે અભિધાનચિંતામણિ કોષનું જ્ઞાન હોય તો સારું પડે. (રોજ ૫ શ્લોક ગોખીએ તો ય ૧ વર્ષની અંદર ગોખાઈ જાય.) છેવટે ધનંજય નામમાલા જેવો (૨૦૦ શ્લોકનો) નાનકડો કોષ પણ ગોખી શકાય.
- (૪) ત્રિષષ્ઠીના સર્વ પર્વોનું વાંચન કર્યું હોય તો તેનાથી મતિ પરિકર્મિત બનવાથી કુશળતા આવે છે.
- (૫) મધુરતા એ કાવ્યનું સર્વસ્વ છે. માટે એના ભોગે કોઈ રચના ન કરવી. ક્લિષ્ટ-કઠોર શબ્દોનાં પ્રયોગો ટાળવા.

- કઠોરતાના વ્યંજકો - હ, ઠ, ઢ, ઢ અક્ષરો છે.
 - મધુરતાના વ્યંજકો - સ્વવર્ગના અનુનાસિકો સાથે સંયુક્ત અક્ષરો - જેમકે અહ્ક, મજ્જુ, વૃન્દ, કમ્પ તથા ર, ણ અક્ષરો વચ્ચે હ્રસ્વ સ્વર હોવો. જેમકે - દારુણરણે રણન્તમ્ ।
- માત્ર વીરરસ - યુદ્ધાદિ વર્ણન, બીભત્સ રસ-અશુચિ વગેરે વર્ણનમાં તથા રૌદ્રરસમાં કઠોરતા વ્યંજકોનો પ્રયોગ ઉચિત છે.
- (૬) સમાસની અલ્પતા કે અભાવ પણ મધુરતાના વ્યંજક છે. લાંબા લાંબા સમાસ માધુર્યથી વિરુદ્ધ છે.
- (૭) અબહ્વર્થાઽપિ મધુરા મનો હરતિ ભારતી - કોચલની વાણીમાં ગંભીર અર્થો ન હોવા

- છતાં મધુર હોવાથી એ બધાને ગમી જાય છે. તે હંમેશા યાદ રાખવા જેવું છે. રચના શ્રુતિમધુર જ હોવી જોઈએ. (ભયંકર કે બીભત્સ વર્ણન જ તેમાં અપવાદ છે.)
- (૮) એક જ શ્લોકમાં મોટા પદાર્થને દાબી-દાબીને ભરવા કરતાં વધારે શ્લોકોમાં છૂટથી પદાર્થ લેવો. જેથી શ્લોક ફૂલ જેવો કોમળ બને. અન્યથા પથ્થર બની જાય.
- (૯) પાદપૂરકો, અપ્રસ્તુત શબ્દો, છંદરક્ષા માટે ય કરાવું અનૌચિત્ય વગેરે કવિની અજ્ઞતા સૂચવે છે. કોશાદિ જ્ઞાન વડે તેના વિના ય છંદાદિને જાળવી શકાય છે. છેવટે પદાર્થ ફેરવીને રચના કરવી પડે.
- (૧૦) કોઈ પણ અક્ષરમેળ છંદના પાદનો અન્તિમ અક્ષર લઘુ હોવા છતાં ગુરુ ગણાય છે. છતાં પણ તે સ્થાને અકારાન્ત અક્ષર ન

- હોવો જોઈએ. ઈ, ઉ હ્રસ્વ હોવા છતાં ગુરુ જેવા ભાસી શકે છે. એવું અકારાન્તમાં ન થવાથી છંદનો લય તૂટે છે. (અનુષ્ટુપ છંદમાં વાંધો નથી.)
- (૧૧) અનૌચિત્યાદૃતે નાન્યદ્, રસભઙ્ગસ્ય કારણમ્ । અનૌચિત્ય સિવાય રસભંગનું અન્ય કોઈ કારણ નથી. આને અનુશાસનના સાર રૂપે કહી શકાય. છંદ, શબ્દ, યતિ (મંદાક્રાન્તાદિ છંદોમાં દર્શિત વિરામ), પ્રકરણ (પ્રસ્તુત પ્રસંગ), અવસર વગેરેનું ઔચિત્ય જ એક ઉત્કૃષ્ટ ગુણ બની જાય છે. કાવ્યદોષોનો સાર પણ અનૌચિત્ય છે. તે દોષનિરુપણમાં સ્પષ્ટ થયું છે. દોષો ન હોવા તે એક અનન્ય ગુણ છે. જ્યાં જ્યાં જે જે ઉચિત હોય તેનો જ પ્રયોગ કરનાર કવિ જીતી જાય છે.
- (૧૨) યમક, ચિત્ર વગેરે અલંકારોને રસના શત્રુ

અને પંડિતાર્થના પ્રદર્શક તરીકે કહ્યાં છે. માટે તેવી ઘેલછા છોડીને સુગમતા અને મધુરતાનું લક્ષ્ય રાખવું જોઈએ. વિવિધ અનુપ્રાસો ઉપાદેય છે. પણ તે નિરર્થક, પ્રસ્તાવને અનનુરૂપ ન હોવા જોઈએ.

(૧૩) માધુર્ય સિવાયના બે ગુણો છે- ઓજ અને પ્રસાદ. ઓજગુણ દીપ્તિનું કારણ છે. જે વીરરસ, બીભત્સરસ અને રૌદ્રરસમાં ક્રમશઃ અતિશય હોય છે. એમાં વ્યંજકો - પ્રથમ-દ્વિતીય વર્ણો અને તૃતીય-ચતુર્થ વર્ણો સંયુક્ત હોય. શ-ષ, દીર્ઘ સમાસ, કઠોર રસના જેમકે -

મૂઘ્નામૃદ્વત્કૃત્તાવિરલગલગલદ્રક્તસંસક્તધારાં

(૧૪) શ્રીજો ગુણ પ્રસાદ. તે ચિત્તના વિકાસનો હેતુ છે. તેના વ્યંજકો - વર્ણો અને સમાસોની

(૧૭) અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં કહ્યું છે કે - એક જ ગાથા (શ્લોક)થી કવિનો પરિચય થઈ જાય છે. - કવિં ચ ણ્ગાઈ ગાહાણ ।।સૂ.૨૭૧।। આ હકીકત સ્મરણીય છે.

(૧૮) મહાકવિના ત્રણ આધાર છે. (૧) પ્રતિભા-જન્માન્તરના કાવ્યશક્તિના સંસ્કારોથી ભાવિત બુદ્ધિ. (૨) વ્યુત્પત્તિ - ક્રોધ, વ્યા-કરણાદિ અનેક શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન. (૩) અભ્યાસ - નિરંતર નવસર્જન, કાવ્યવાંચનાદિ.

❖ ❖ ❖ ❖ ❖
જ્ઞાનામૃતં ક્ષીજનમ્....
Delicious
Delux
ish
પરિવેષક

પ.પૂ.વેરાગ્યદેશનાદક્ષ આ.દેમચન્દ્રસૂરીશ્વરશિષ્ય પં. કલ્યાણબોધિવિજયજી ગણિવર્ય

- ❖ સિદ્ધાન્તમહોદયિ મહાકાવ્યમ્ - સાનુવાદ.
- ❖ ભુવનભાનવીયમ્ મહાકાવ્યમ્ - સાનુવાદ.
- ❖ સમતાસાગર મહાકાવ્યમ્ - સાનુવાદ.

એવી રચના જે સાંભળવા માત્રથી અર્થની પ્રતીતિ થઈ જાય. જેમકે -
દાતારો यदि कल्पशाखिभिरलम्

ગુણ	વ્યંજક વર્ણોનું નામ
માધુર્ય	ઉપનાગરિકા વૃત્તિ કે વૈદર્ભી રીતિ
ઓજ	પરુષા વૃત્તિ કે ગૌડીયા રીતિ
પ્રસાદ	કોમલા વૃત્તિ કે પાંચાલી રીતિ

(૧૫) વક્તા વગેરેના ઔચિત્યથી ઉક્ત વર્ણોમાં વિપર્યાસ પણ થઈ શકે. જેમ કે મહાભારતને લગતા કાવ્યમાં ભીમ જેવું પાત્ર સામાન્ય વાત પણ ઉદ્ધતાઈથી કરે. માટે તેના વક્તવ્યમાં કઠોર વર્ણો જ ઉચિત બની જાય.

(૧૬) શૃંગારી શ્લોકોનો અભ્યાસ અને રચના સ્વ-પરના મોહોદય અને સંસારદુઃખનું કારણ છે. માટે તેને વર્જવું. અને જે તેને વર્જવા સમર્થ ન હોય તેણે આ વિષયથી જ દૂર રહેવું શ્રેયસ્કર છે.

- ❖ પરમપ્રતિષ્ઠા કાવ્યમ્ - સાનુવાદ.
- ❖ જીરાવલીયમ્ કાવ્યમ્ - સાનુવાદ. (શ્રી જીરાવલા મહાતીર્થ 'અથ'થી આજ તક)
- ❖ જીરાવલા જુહારીએ - ગીત ગુંજન.
- ❖ પ્રેમમંદિરમ્ - કલ્યાણમંદિરપાદપૂર્તિ સ્તોત્ર - સાનુવાદ.
- ❖ ઇંદોલંકારનિરૂપણમ્ - કવિ બનવાનો શોર્ટકટ-પોકેટ ડાયરી.
- ❖ તત્વોપનિષદ્ - શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરમૂરિફૂત ષષ્ટી દ્વાત્રિંશિકા પર સંસ્કૃત-હિંદી ટીકા.
- ❖ વાહોપનિષદ્ - શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરમૂરિફૂત અષ્ટમી દ્વાત્રિંશિકાની વૃત્તિ - સાનુવાદ.
- ❖ શિક્ષોપનિષદ્ - શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરમૂરિફૂત અષ્ટાદશી દ્વાત્રિંશિકાની વૃત્તિ - સાનુવાદ.
- ❖ સ્તવોપનિષદ્ - શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરમૂરિ તથા કલિકાલ-સર્વજ્ઞશ્રીદેમચન્દ્રાચાર્યફૂત સ્તુતિઓના રહસ્ય - સાનુવાદ.
- ❖ સત્વોપનિષદ્ - યોગસાર ચતુર્થપ્રકાશવૃત્તિ - સાનુવાદ (માત્ર સંયમી ભગવંતો માટે)
- ❖ ધર્મોપનિષદ્ - વેદ થી માંડીને બાઈબલ સુધીના કરોડો ધર્મશાસ્ત્રોના રહસ્ય. (જાહેર પ્રવચન આદિ માટે અતિ ઉપયોગી)

શ્રી ભુવનભાનુસૂરિ - જન્મશતાબ્દી

સર્જનયાત્રા... ..